

СТРІЙ



№4, 2022

Вісник з історії одягу





Стрій – науково-популярний журнал присвячений дослідженням з історії одягу. Журнал розміщує наукові та науково-популярні матеріали з історії одягу та уніформології, дослідження текстилю й аксесуарів цивільного та військового костюму, фалеристики та вексилології. Чільне місце у журналі посідають статті присвячені проблемам практичної реконструкції як окремих предметів та технологій, так і цілісних комплексів одягу та спорядження.

Журнал виходить один раз на рік та розповсюджується в електронному вигляді безкоштовно.

Історичний стрій

Сергій Шаменков

Поясний одяг давніх слов'ян та скандинавські «штани марнославства» 3

Сергій Шаменков

Шаровари в гардеробі козацтва Правобережної України в 1695 р. 13

Сергій Шаменков

Козацький кунтуш із зібрання Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького..... 17

Сергій Шаменков

Герої поеми “Енеїда” Івана Котляревського в контексті історичного строю епохи..... 25

Сергій Шаменков

Образи козаків у творчості Жана-П'єра Норблена 35

Сергій Шаменков

Опришки-збійники доби Олекси Довбуша: зовнішній вигляд, одяг та зброя..... 41

Графічна реконструкція

Сергій Шаменков

Графічна реконструкція мушкетера “Maison du Roi” 1625–1627 рр. 55

Етнографічний стрій

Людмила Климук

Конструктивний устрій керсетки із зібрання Українського центру народної культури “Музей Івана Гончара” 57

ISSN 2706-7203 (друкована версія), **ISSN 2706-7211** (електронна версія)

Редакційна колегія

Прокопенко В.М., к.х.н. (Київ)
Адаменко Д.В. (Київ)
Папакін А.Г., к.і.н. (Київ)
Сичевський С.В. (Київ)
Тоїчкін Д.В., к.і.н. (Київ)
Шаменков С.І. (Одеса)
Щибря В.В., к.і.н. (Київ)

Над випуском працювали

Головний редактор – Прокопенко В.М.
Редактор – Папакін А.Г.
Технічний редактор та дизайн – Безобчук О.В.
Перекладач – Лісниченко О.І.

Зареєстровано Міністерством юстиції України

Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 23861-13701 Р від 19.04.2019

Адреса: Україна, 03058, а/с 9,
Прокопенко Володимир Михайлович
Сайт: <http://striy.org.ua/>
E-mail: email@striy.org.ua

Малюнок на обкладинці:

Ватажок опришків.
Малюнок Сергія Шаменкова

Журнал опубліковано за посиланням:
striy.org.ua/index.php/striy/issue/view/striy_4_2022



Striy. Historic Clothing Studies

Striy is a popular science journal on the research of the history of clothing. The journal publishes scientific and popular materials on the history of clothing and uniforms, studies on textiles and accessories for civil and military suits, phaleristics and vexillology. A major place in the journal will be allocated for articles on the issues of practical reconstruction of individual items and technologies, as well as comprehensive sets of clothing and equipment.

The journal is published once a year and distributed electronically free of charge.

Historical Clothing

Serhii Shamenkov

Waist clothing of ancient Slavs and Scandinavian "Hábrækr" 3

Serhii Shamenkov

Sharovary trousers in the wardrobe of the Cossacks of Right Bank Ukraine in 1695 13

Serhii Shamenkov

Cossack kuntusz from the collection of the Dnipro D.I. Yavornytskyi National Historical Museum..... 17

Serhii Shamenkov

Characters of the poem "Aeneid" by Ivan Kotliarevskyi in the context of historical clothing of its era 25

Serhii Shamenkov

Images of Cossacks in the works of Jean-Pierre Norblin 35

Serhii Shamenkov

Opryshky outlaws of the era of Oleksa Dovbush: appearance, clothes and weapons 41

Graphic Reconstruction

Serhii Shamenkov

Graphic reconstruction musketeer "Maison du Roi" of the 1625–1627 55

Ethnographic Clothing

Liudmyla Klymuk

The structural arrangement of the kersetka from the collection of the Ukrainian Center of Folk Culture "Ivan Honchar Museum" 57

ISSN 2706-7203 (print version), **ISSN 2706-7211** (online version)

Editorial Board

Prokopenko V.M., PhD (Kyiv)
Adamenko D.V. (Kyiv)
Papakin A.G., PhD (Kyiv)
Sychevs'kyj S.V. (Kyiv)
Toichkin D.V., PhD (Kyiv)
Shamenkov S.I. (Odesa)
Shchybria V.V., PhD (Kyiv)

Editorial Board of the Volume

Chief Editor –
Prokopenko V.M.
Editor – Papakin A.G.
Technical Editor and Design –
Bezobchuk O.V.
Translator –
Lisnychenko O.I.

Registered Ministry of Justice of Ukraine

Certificate of registration:
KB № 23861-13701 P from 19.04.2019

Address: Ukraine, 03058, PO Box 9
Prokopenko Volodymyr
Site: <http://striy.org.ua>
E-mail: email@striy.org.ua

Drawing on the cover:

Opryshky leader.
Drawing by Serhii Shamenkov.

The journal published by the link:
striy.org.ua/index.php/striy/issue/view/striy_4_2022

Сергій Шаменков

Поясний одяг давніх слов'ян та скандинавські «штани марнославства»

Ключові слова: *слов'яни, руси, поясне вбрання, анаксиріди, штани марнославства.*

Стаття присвячена огляду поясного вбрання давніх слов'ян та питанню можливого впливу на нього скандинавів-русів. Розглянуто сюжет із творів арабських авторів, які згадують дуже широкі штани русів, і зроблено висновок про помилковість ототожнення їх зі східними шароварами. Натомість їх походження пов'язано із Скандинавією, а в європейській науковій літературі вони відомі як «штани марнославства».

Serhii Shamenkov

Waist clothing of ancient Slavs and Scandinavian “high breeches”

Keywords: *Slavs, Russ, waist clothing, anaxirids, high breeches.*

The article is an overview of the waist clothing of the ancient Slavs and the issue of possible influence of Scandinavian-Russ on it. The episode from the works of Arab authors who mention the very wide pants of the Russ, is analyzed, and a conclusion is drawn about the fallacy of identifying them with oriental sharovary. Instead, their origin is associated with Scandinavia, and they are known as «high breeches» in the European academic literature.

Шаменков Сергій Ігорович

Уніформолог, дослідник історії костюму, художник-ілюстратор.

Shamenkov Serhii

Uniformologist, researcher of the costume history, artist/illustrator.

e-mail: rogala@striy.org.ua

Візантійський історик Прокопій Кесарійський був одним із перших, хто в VI ст. описав протослов'янські племена склавинів та антів (*Σκλαβηνοί τε καὶ Ἄνται*). Як радник полководця Велізарія і учасник багатьох походів він, вочевидь, міг особисто бачити слов'ян та залишив по собі низку описів, які в тому числі стосуються й одягу. Нас, у першу чергу, цікавить фрагмент, що описує поясний одяг. На жаль, академічного українського перекладу текстів Прокопія не існує. Тривалий час дослідники вимушені користуватися російськими, створеними більш ніж 70 років тому, які існують у двох варіантах перекладу відповідного фрагменту. Один з них надрукований в академічному перекладі «Війни з готами»: *«иные не носят ни рубашек (хитонов), ни плащей, а одни только штаны, подтянутые широким поясом на бедрах»* (Кондратьев 297), а інший в оглядовій статті, присвяченій згадкам про давніх слов'ян у письмових джерелах: *«иные не носят ни рубашек (хитонов), ни плащей, а одни только штаны, доходящие до половых органов»* (Мишулин 237).

В оригінальному тексті Прокопія в якості поясного одягу (перекладеного російською як «штаны») використано слово *«ἀναξυρίδας»* – «анаксиріди» (Dewing 270). Як же трактують термін сучасні дослідники? В статті польської дослідниці Аліни Бжустковської було вивчено питання одягу слов'ян, що згаданий у праці Прокопія. Авторка дійшла висновку, що мова йде про одяг для ніг, подібний на вузькі довгі панчохи, що доходять до паху (Brzóstkowska 251–265; Иванов 195). Схожого висновку дійшли й упорядники збірника «Свод древнейших письменных известий о славянах», які в коментарях до тексту Прокопія, проаналізувавши всі версії перекладів, схилилися до версії роздільного одягу для ніг – ногавиць-гетр (Гиндин 225, 226). В іншій статті Аліна Бжустковська наводить думку болгарського професора І. Дуйчева, який, базуючись на власних дослідженнях у тлумаченні слова *анаксиріди*, трактує його як вузькі штани (Brzóstkowska and Swoboda 109).

Зображувальних джерел та матеріальних артефактів, які б могли допомогти нам зрозуміти, як виглядали давні слов'яни, не так багато. В першу чергу це так звані Велестинські фігурки (Мал. 1, а) («Velestino Hoard») та бляшки з Мартинівського скарбу (Мал. 1, б) («Anty, bljashky»;

Рыбаков 81-83; Седов 72). Також до них можна віднести різні візантійські зображення варварів (Мал. 1, д) («A Thracasian woman») та бронзову статуетку, знайдену в м. Хорол, що експонується в Національному музеї історії України і, ймовірно, пов'язана із слов'янами (Мал. 1, в). Також цікава фігурка чоловіка у вузькому поясному одязі з кургану біля с. Сорогожское (Мал. 1, г) (Седов 287).

Всі ці зображення демонструють чоловіків у неширокому поясному вбранні, яке чітко окреслювало ноги. Ряд дослідників, ймовірно, базуючись на простих зразках штанів пізніших часів та етнографії, схилиються до думки, що їх кроїли із прямих полотнищ, із вшитю ластовицею в паху (Левашова 117; Рабинович 44). Але цілком можливо, що їхній крій був подібний до штанів ромеїв та германців («Що носили ромеї на ногах... (пізній Рим)»), або ж це були неширокі ногавиці, що під'язувалися на стегнах та залишали відкритими пах, чи їх версія, яка нагадувала довгі панчохи-гетри («Що носили ромеї на ногах... V до X–XI ст»). До цього слід додати, що деякі слов'янські племена, які жили на межі степу, могли запозичити у кочовиків їхню систему поясного одягу, яка складалася з коротких штанів, заправлених у ногавиці, що прив'язувалися до поясу.

Воюючи з візантійцями, слов'яни, ймовірно, могли запозичувати окремі елементи вбрання і в них. У цьому ракурсі цікаво відмітити використання терміну *анаксиріди* при описі поясного одягу візантійських воїнів. Вони так само описуються як довгі, вузькі і роздільні панчохи-ногавиці (D'Amato 27). На деяких візантійських зображеннях можна віднайти досить детальні зображення як ногавиць-анаксирідів, так і їх конструктивних деталей – мотузок, за допомогою яких вони кріпилися до поясу, утворюючи при цьому характерні складки на туніці. Аналогічні зображення містяться на хронологічно пізніших фресках Софії Київської, де зображено двір київського князя. На окремих фігурах розпису можна побачити як ногавиці (Мал. 2, а, б) (Тоцька 42), так і штани (Мал. 2, в, г) (Нікітенко 273; «Фрески Софіївського собору»).

Серед поширених уявлень щодо одягу давніх слов'ян є один важливий сюжет, який потребує окремого роз'яснення – це опис широких штанів «русів» із книг різних арабських мандрівників

№4 (2022)



Мал. 1. (а) – Фігурка з Велестинського скарбу VI–VII ст.; (б) – бляшка з Мартинівського скарбу VI–VII ст.;
 (в) – бронзова статуетка з колекції Національного музею історії України (© С. Шаменков);
 (г) – фігурка з кургану біля с. Сорогожское (за В. Седовим); (д) – мініатюра із хроніки Іоанна Скілиці кінця XII ст.

та географів, які часто згадують при описі одягу давніх слов'ян.

Чільне місце тут посідає книга мандрівника Ахмад ібн Фадлан ібн ал-Аббас ібн Рашид ібн Хаммада, який відомий широкому колу як Ібн Фадлан. У ній він описав свою зустріч на річці Волга із торговельним караваном русів, та ритуал поховання ними свого вождя, в якому згадав і одяг небіжчика, опис якого міцно захопив уяву багатьох зацікавлених історією.

З'ясуванню питання, хто такі руси східних джерел, присвячено чимало досліджень (Hraundal 25–32; Urbanczyk 228–233). Для теми даної статті важливим є те, що арабські автори розрізняли «рус» (русів) і «сакаліба» (слов'ян). З середини VIII ст. вихідці зі Скандинавії почали засновувати свої поселення на Волзькому

торговому шляху і привозити Волгою свої товари на ринки Хозарії і Булгарії. Саме волзьких русів спостерігав Ібн Фадлан (Гаркави 108; Мельникова 40; Папакін 55–64; Толочко 150, 158–161, 181–186). У своїх нотатках Ібн Фадлан дав детальний опис чоловіків-русів та жінок, що їх супроводжували. Як побачимо далі, ці описи цілком відповідають одягу скандинавів епохи вікінгів.

Серед опису одягу, в якому руси на Волзі поховали свого вождя, Ібн Фадлан згадує великі штани, які й досі збуджують уяву читачів. Опис строю вождя русів поданий таким чином: «Ему надели шаравары (широкие штаны или подштаники – примітка перекладача), носки (или башмаки, штиблеты; в тексті верхніе штаны – примітка перекладача), сапоги, куртку



Мал. 2. (а) – Фрагмент фрески Софії Київської «Боротьба ряджених» XI ст. (за І. Тоцькою);
 (б) – фрагмент фрески Софії Київської XI ст. (© С. Шаменков); (в) – фрагмент фрески Софії Київської «Сорок севастійських мучеників» XI ст.; (г) – фрагмент фрески Софії Київської XI ст. (© С. Шаменков);
 (д) – рельєф із Св. Георгієм та Св. Федором XI–XII ст. з Дмитрівського монастиря в Києві (© С. Шаменков);
 (е) – реконструкція сюжету різьбленої кам'яної плити, знайденої на місці «Ірининської» церкви (за Е. Архіповою).

и кафтан из дибаджа с золотыми пуговицами, надели ему на голову калансуву из дибаджа с соболем» (Гаркави 98). То що ж за цим перекладом, зробленим А.Я. Гаркаві і виданим 1870 р., можна зрозуміти? Розмірів чи довжини одягу ніде не вказано, а згадані «шаровари» можна також трактувати, згідно приміток, і як нижні штани, поверх яких вдягають ще одні штани або «штіблети». При чому зазначений перекладачем термін «штіблети» має на увазі коротке вбрання

для нижньої частини ніг. Тобто це цілком може бути схема поясного одягу, звична для кочовиків, де поверх білизни одягалися панчохи, ногавиці або верхні штани. Але залишається не зовсім зрозумілим, чому перекладач використав саме термін «шаровари». Можливо, це пов'язано із описом широкого поясного одягу русів іншого автора – Ібн Русте, переклад якого так само робив А.Я. Гаркаві (Гаркави 269; Хвольсон 39) і яке ми детальніше згадаємо далі.

У наступному російському перекладі 1956 р. А.П. Ковалевського так само було використано слово «шаровари»: «Тогда они надели на него шаровары, герты, сапоги, куртку, парчевый хафтан с пуговицами из золота, надели ему на голову шапку из парчи, соболью» (Ковалевский 144). Але в примітках до цього фрагменту, перекладач зазначає певну умовність перекладу терміну «шаровари», акцентуючи увагу та тому, що в перській мові відповідне слово оригінального тексту означає просто поясний одяг (Ковалевский 250).

Ситуація змінилася лише в перекладі 2016 р. В.С. Кулешова, який представив, на нашу думку, більш коректний переклад: «Они надели на [покойника] нижние штаны, верхние штаны, сапоги, куртак, шелковый хафтан с золотыми пуговицами, на голову [надели] шелковую высокую шапку с собольей опушкой» (Путешествие Ибн Фадлана 40).

На самкінець варто зазначити, що в англійському перекладі відповідного фрагменту поясне вбрання перекладено як «trousers, socks» – штани та шкарпетки: «They dressed him in trousers, socks, boots, a tunic and a brocade caftan with gold buttons. On his head, they placed a brocade cap covered with sable» (Lunde and Stone 66).

Таким чином, розгляд різних варіантів перекладу Ібн Фадлана та коментарів перекладачів наводить нас на думку про те, що використання тут терміну шаровари є недоречним, а історія його виникнення пов'язана із описом широких штанів скандинавів-русів, які, як буде розглянуто далі, дійсно були відомі арабам.

Один із таких описів із беззаперечною згадкою саме дуже широких штанів русів міститься в оповідях 30-х рр. X ст. арабського географа та мандрівника Ібн Русте Абу Алі Ахмед ібн Омара, який відомий більшості у російському перекладі XIX ст. під помилковим іменем Ібн Даства (Хвольсон). В російському перекладі ми так само можемо зустріти термін «шаровари», який необгрунтовано використав перекладач, що в подальшому призвело до усталення хибних уявлень про образ русів: «Шаравары носят они широкие: сто локтей материи идет на каждые. Надевая такие шаравары, собирают они их в сборки у колена, к которым затем и привязывают» (Гаркави 269; Хвольсон 39). Англійський же переклад цього ж фрагменту твору Ібн Русте

містить термін «trousers» – штани: «They use up to a hundred cubits of cloth to make their trousers» (Lunde and Stone 118).

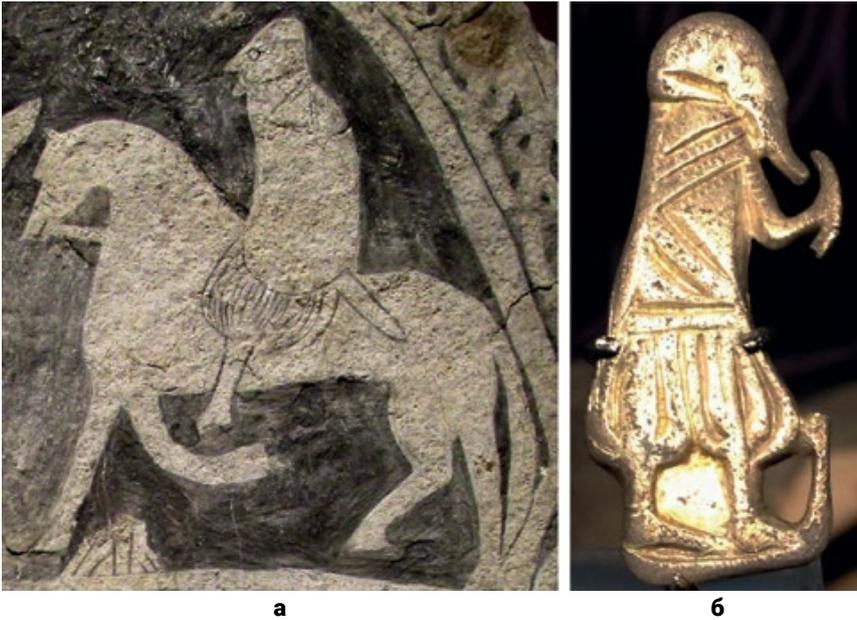
В іншому тексті – географічному трактаті 980-х рр. «Худуд ал-Алам» – також фігурує опис широких штанів, пошитих зі 100 ліктів бавовняної тканини: «Out of 100 cubits (gaz) of cotton fabric (karbās), more or less, they sew trousers which they put on (andar pūshand), tucking them up above the knee (bar sar-i zanu gird karda darand)» (Minorsky 159). В цьому перекладі знову вжито термін «trousers» – штани.

Таким чином, ми вважаємо, що традиція ряду російських перекладачів застосовувати термін «шаровари» при опису поясного одягу скандинавів є хибною. Ми раніше згадували курйозний випадок, коли перекладач написав «шаровари» там, де в оригіналі було використано інший термін – «caleçon» (Шаменков 336). У даному випадку, перекладаючи східні тексти, російські перекладачі, ймовірно, намагалися створити у читача певний візуальний образ, використовуючи звичні для свого часу терміни-відповідники. На жаль, у подальшому продовжилось сліпе копіювання терміну «шаровари» при описі одягу слов'ян та русів, без спроб глибшого аналізу тексту та історії одягу скандинавів.

Разом з тим, існує спеціальна назва таких скандинавських за походженням штанів. Європейським та скандинавським дослідникам вони давно відомі як «Påsbyxor», «Hábrækr», «Pluderhose» та «Drambhosur» («drambhosa sb. f.»). Термін «drambhosa», що зустрічається в ісландських сагах (зі староісландської «dramba» – бути пихатим, поводитись із зарозумілістю, і «hosa» – штани), можна перекласти як «штани марнославства». Як зазначає Тор Юінг у своїй праці, ці великі штани (Ewing 96-98), через захмарну для того часу кількість витраченої на них тканини, мали на меті підкреслити високий соціальний статус свого власника – вождя або дуже заможного знатного вояка. Саме тому вони й називалися «штанами марнославства».

Спробуймо визначити, що саме бачили та описали у своїх творах Ібн Русте та автор трактату «Худуд ал-Алам», з залученням зображувальних, археологічних та історичних джерел.

Серед зображувальних джерел VIII–IX ст. нам відомі малюнки на Готландських картинних каменях (Мал. 3, а) («Bildsten Broa i Halla»;



а

б

Мал. 3. (а) – Фрагмент малюнку з Готландських картинних каменів VIII–IX ст.; (б) – срібна фігурка із Уппокри (© Dr. Michael J. Fuller).

Thunem) та окремі вироби ювелірного мистецтва скандинавів, зокрема срібна фігурка із Уппокри (Швеція), яка зображує чоловіка у широких у складку штанах по коліно (Мал. 3, б) («Uppakra metal artifacts»; Thunem).

До археологічних джерел можна віднести знахідки решток такого типу штанів із Бірки, торгового та ремісничого поселення VIII–X ст. на острові Б'ерке на південному сході озера Меларен (Швеція), та Гедебю, торгового центру у фіорді Шляй, на перехресті торгових шляхів з Балтійського в Північне море (Данія). Знахідку із Гедебю було ретельно досліджено, в результаті чого було з'ясовано цікаві деталі їх крою (Thunem). Штани були виконані із дуже тонкої вовни полотняного плетіння, при чому зшиті вони були з тканини різного кольору, червоного та жовто-зеленого відтінку. Тобто вони були щонайменше двокольорові.

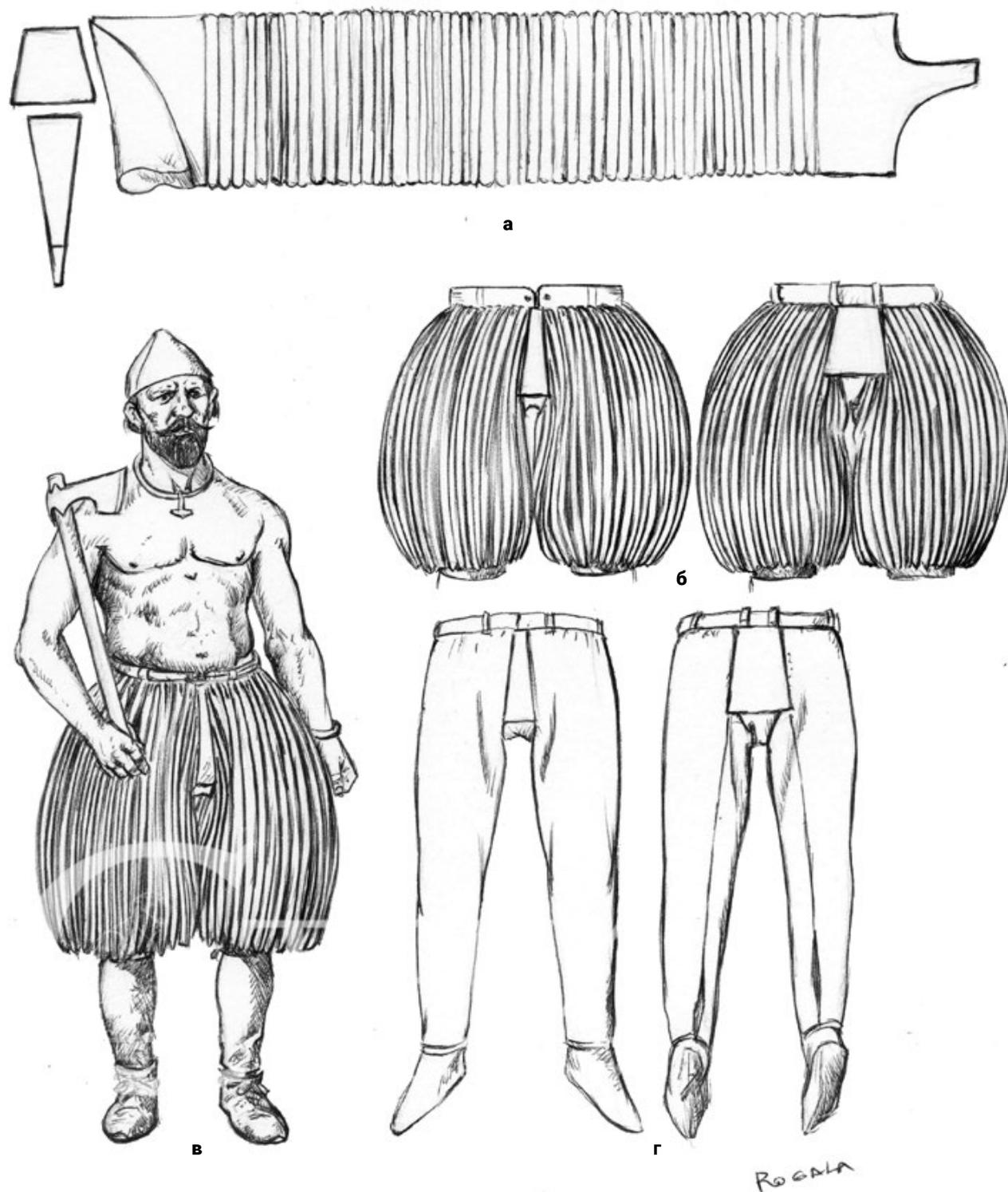
На підставі археологічних знахідок дослідницею Хільде Тунем, а також кількома іншими дослідниками, було відтворено кілька варіантів скандинавських штанів такого типу («Principskiss Vikingatida Päsbyxor»; Thunem). Досвід реконструкції показав, що конструктивно початково вони були близькими до германських Торсберзьких штанів (Мал. 4, г), що мають подібну системою крою, зі вставками між холошами. *Штани марнославства* мали довгу вузьку вставку попереду та широку прямокутну позадку, а ширину набирали завдяки використанню великої кількості плісированої тканини, що йшла на холоші (Мал. 4, а). Кількість тканини в холошах могла

бути різною, відповідно до матеріальних можливостей власника, тому й кількість складок могла бути меншою чи більшою (Thunem).

Загалом *штани марнославства* були досить короткими, по коліно і стягувалися знизу зав'язками, а на їх пошив ішло до 50 ліктів (близько 25 метрів) полотна або тонкої вовни на кожну ногу. Два ці великі прямокутні шматки тканини з фігурними вирізами між ніг збиралися в дрібні складки та пришивалися до вставок, поясу та між собою, утворюючи дві об'ємні плісировані холоші (Мал. 4, б, в).

Практичні експерименти з пошиву показують, що такі штани кардинально відрізняються за кроєм та зовнішнім виглядом від східних широких штанів-шароварів, і насправді візуально вони більш подібні до європейських штанів XVI – початку XVII ст. Східні шаровари мають іншу систему вставок між холошами, яка представляє собою зігнутий прямокутник або ромб, а їхня ширина часто набирається за рахунок трапецевидної форми холош. Розрізняються вони і за довжиною, а східні шаровари не мають об'ємного плісирування.

Загалом, скандинавські *штани марнославства* за кроєм та конструкцією представляють собою окремий тип поясного вбрання, який виник ще наприкінці Вендельського періоду, до активних торговельних контактів зі Сходом на Волзькому торговельному шляху, та не має спільних рис із кроєм східного поясного одягу. Можливо саме їх незвичність настільки пригорнула до себе увагу арабських



Мал. 4. (а) – Реконструкція крою штанів марнославства (© С. Шаменков);
(б, в) – реконструкція вигляду штанів марнославства (© С. Шаменков);
(г) – реконструкція вигляду торсберзьких штанів (© С. Шаменков).

мандрівників, що вони залишили їх опис на сторінках своїх творів. Власне саме тому ми вважаємо неправильним називати ці широкі скандинавські штани шароварами, навіть якщо цей термін давно використовується в історичній літературі.

Наступним важливим аспектом цієї історії є питання поширеності таких широких штанів. Непрактично велика кількість тканини, що йшла на ці штани та сама їх назва – *штани марнославства*, самі по собі вказують на обмеженість прошарку їхніх власників. І підтвердження цього ми можемо знайти в зображувальних джерелах епохи. На гобелені з міфологічними сюжетами з Осеберзького поховання, на ювелірних виробках, зокрема, на срібній фігурці з Уппокри, та скандинавських рунічних каменях VIII–X ст. (Thunem) інколи показані такі широкі штани, але вони не домінують серед загалом вузького поясного вбрання інших воїнів. У наступних століттях *штани марнославства* несподівано виходять із ужитку та зникають із письмених згадок та зображень. Варто згадати, що Ібн Фадлан описує одяг вождя, який більше ні в кого з русів не згадується, до того ж поховальний. На пошиття цього одягу, зі штанами включно, за Ібн Фадланом, виділялася третина статків небіжчика (*Путешествие Ибн Фадлана* 39–40).

Що стосується мешканців Подніпров'я, то ми не знаходимо жодної згадки використання таких широких штанів у документах чи зображеннях раннього середньовіччя. Навпаки, зображення київських та слов'янських воїнів, фрески Софії Київської (Мал. 2, а–г) та інші зображення показують на чоловічих постатях вузький поясний одяг та ногавиці. Наприклад, зображення Св. Георгія та Св. Федора з рельєфу XI–XII ст. Дмитрівського монастиря в Києві (Мал. 2, д) та воїна із різьбленої кам'яної плити, знайденої на місці «Ірининської» церкви у 1830-х рр. (Мал. 2, е) (Архипова 234). Тут також можна згадати книжкову мініатюру кінця XII ст. із мадридського рукопису хроніки Іоанна Скіліци, де зображено *русів* у довгому по коліно одязі, вузьких штанах і з досить довгим волоссям та бородами (Мал. 1, д).

Підсумовуючи вищесказане, можемо стверджувати, що у творі Ібн Русте та «Худуд ал-Алам» описані скандинавські штани марнославства. Наразі немає жодних підстав вважати цей поясний одяг широко розповсюдженим навіть серед скандинавів-русів, не те що серед слов'ян Подніпров'я. А враховуючи кардинальні відмінності у крою та походженні, ми також вважаємо неправильним називати їх шароварами, навіть якщо цей термін вже давно використовується в історичній літературі.

Бібліографія

- «A Thracian woman kills a Varangian.» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:A_Thracian_woman_kills_a_Varangian.jpg. Accessed 01 July 2022.
- «Anty, bljashky.» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Anty_bljashky.jpg. Accessed 01 July 2022.
- «Bildsten Broa i Halla socken Gotland 700-800-tal.» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Bildsten_Broa_i_Halla_socken_Gotland_700-800-tal.jpg. Accessed 01 July 2022.
- Brzóstkowska, A., and Wincenty Swoboda. «Prace nad testimoniami do etnogenezy i praojczyzny Słowian.» *Slavia Antiqua*, t. 26, 1979, s. 93–110.
- Brzóstkowska, A. «Anaxyrides u Prokopa z Cezarei na tle greckiej i Rzymskiej tradycji literackiej.» *Eos*, vol. 68, N 2, 1980, s. 251—265.
- D'Amato, R. «A Prōtopatharios, Magistros, and Strategos Autokrator of 11th cent.: the equipment of Georgios Maniakes and his army according to the Skylitzes Matritensis miniatures and other artistic sources of the middle Byzantine period.» *Porphyra*, Supplement 4, 2005, pp. 1-75.
- Dewing, H.B., trans. *Procopius, History of the Wars, Volume IV: Books 6.16-7.35. (Gothic War)*. Cambridge: Harvard University Press, 1924.
- «drambhosa sb. f.» *ONP: Dictionary of Old Norse Prose*, onp.ku.dk/onp/onp.php?o15016. Accessed 01 July 2022.
- Ewing, Thor. *Viking clothing*. Stroud: Tempus, 2006.
- Hraundal, T. J. *The Rus in Arabic Sources: Cultural Contacts and Identity*. Dissertation for the degree of PhD. Bergen: Centre for Medieval Studies, University of Bergen, 2013. *Bergen Open Research Archive*, hdl.handle.net/1956/6895.
- Lunde, Paul and Caroline Stone, trans. *Ibn Fadlān and the land of darkness: Arab travellers in the far north*. London: Penguin Books, 2012. *Internet Archive*, archive.org/details/IbnFadlanAndTheLandOfDarknessArabTravellersInTheFarNorthPenguinClassicsCopie/.
- Minorsky, V., trans. *Hudud al-'Alam, The Regions of the World. A Persian Geography, 372 A.H. – 982 A.D.* London: Oxford UP, 1937.
- «Principskiss Vikingatida Päsbyxor.» *Historiska Världar*, historiskavarldar.se/draekter/vherreman/pdf/dvmpasbyxor.pdf. Accessed 01 July 2022.
- Thunem, Hilde. «Viking Men: trousers and breeches.» *Recreating Viking Clothing*, urd.priv.no/viking/bukser.html. Accessed 01 July 2022.
- «Uppakra metal artifacts.» *Prof. Michael Fuller's Home Page*, users.stlcc.edu/mfuller/UppakraMetal.html. Accessed 01 July 2022.
- Urbańczyk, Przemysław. «Who were the early Rus'?» *Русь в IX–XII веках: общество, государство, культура*. ред. Н. А. Макаров, А. Е. Леонтьев. Москва–Вологда: Древности Севера, 2014, с. 228–233.
- «Velestino Hoard, 20 plaques, Northern Greece, Slavic, 7th-9th centuries, lead and bronze – Princeton University Art Museum.» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Velestino_Hoard,_20_plaques,_Northern_Greece,_Slavic,_7th-9th_centuries,_lead_and_bronze_-_Princeton_University_Art_Museum_-_DSC06709.jpg. Accessed 01 July 2022.
- Архипова, Е.И. «Шиферный рельеф из храма на Владимирской улице в Киеве.» *Дньєслово*. Київ, 2008, с. 233–240.
- Гаркави, А.Я. *Сказания мусульманских писателей о Славянах и Русских: (с половины VII в. до конца X в. по Р. X.)*. Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. наук, 1870.
- Гиндин, Л.А., и др. (сост). *Свод древнейших письменных известий о славянах*. Т. 1, Москва: Восточная литература, 1994.
- Иванов, С.А. «Зарубежная Прокопиана 80-х годов.» *Византийский Временник*, Т. 48, 1987, с. 193-198.

- Ковалевский, А.П. *Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.* Харьков: Изд-во. Харьковского гос. университета им. А. М. Горького, 1956.
- Кондратьев, С.П., пер. *Прокопий Кесарийский. Война с готами.* Москва: АН СССР, 1950.
- Левашова, В.П. «Об одежде сельского населения древней Руси.» *Труды Государственного Исторического музея.* Вып. 40. Москва: Советская Россия, 1966, с. 112–119.
- Мельникова, Е.А., ред. *Славяне и скандинавы.* Москва: Прогресс, 1986.
- Мишулин, А.В. «Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н.э.» *Вестник древней истории*, №1 (14), 1941, с. 230–280.
- Нікітенко, Надія. *Мозаїки та фрески Софії Київської.* Київ: Горобець, 2018.
- Папакін, Артем. *Світанок Русі. Військова справа в Україні епохи вікінгів (IX–X ст.).* Київ: Темпора, 2023.
- Путешествие Ибн Фадлана: Волжский путь от Багдада до Булгара.* Москва: Издательский дом Марджани, 2016.
- Рабинович, М.Г. «Древнерусская одежда IX–XIII вв.» *Древняя одежда народов Восточной Европы.* Москва: Наука, 1986, с. 40–62.
- Рыбаков, Б.А. *Ремесло древней Руси.* Москва: АН СССР, 1948,
- Седов В.В. *Археология СССР. Восточные славяне в VI–XIII вв.* Москва: Наука, 1982.
- Тоцька, І.Ф., упор. *Мозаїки та фрески Софії Київської.* Київ: Мистецтво, 1975.
- Толочко, А. П. *Очерки начальной руси.* Киев; Санкт-Петербург: Лаурис, 2015.
- «Фрески Софіївського собору.» *Софія Київська – собор і заповідник Софія Київська*, sofiyskiy-sobor.polnaya.info/ua/freski_sofivskogo_soboru.shtml. Дата звернення 1 Липня 2022.
- Хвольсон, Д.А. *Известия о Хозарах, Буртасах, Болгарах, Мадьярах, Славянах и Руссах Абу-Али Ахмеда Бен Омар Ибн-Даста.* Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. наук, 1869.
- Шаменков, Сергій. «Шаровари в костюмі українського козацтва XVI–XVIII ст.» *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів X Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної конференції*, ред. О. Заремба, Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., 2021, с. 330–342.
- «Що носили ромеї на ногах. Генеза поясного одягу візантійців. Ранній період (пізній Рим).» *Вісник Лабораторії історії*, historywearlab.blogspot.com/2015/10/blog-post.html. Дата звернення 1 Липня 2022.
- «Що носили ромеї на ногах. Генеза поясного одягу візантійців з V до X–XI ст.» *Вісник Лабораторії історії*, historywearlab.blogspot.com/2015/10/v-x-xi.html. Дата звернення 1 Липня 2022.

Сергій Шаменков

Шаровари в гардеробі козацтва Правобережної України в 1695 р.

Ключові слова: *козацтво, шаровари, Правобережна Україна, актові документи, XVII ст.*

Стаття присвячена аналізу документу 1695 р. із зібрання Головного архіву історичних документів у Варшаві, в якому була виявлена згадка видачі козацькій старшині полків Правобережного гетьмана Самійла Самуся матеріалу на пошив шароварів. Ці записи фактично є першими, що чітко фіксують час появи шаровар у українських козаків, нехай і епізодично, у невеликій кількості, та лише в представників старшини Правобережних полків.

Serhii Shamenkov

Sharovary trousers in the wardrobe of the Cossacks of Right Bank Ukraine in 1695

Keywords: *cossacks, sharovary, Right Bank Ukraine, act documents, 17th century.*

The article deals with the analysis of a 1695 document from the collection of the Main Archive of Historical Documents in Warsaw, in which there was a mention of the issue of material for sewing trousers to the Cossack officers of the regiments of the Right Bank Hetman Samiylo Samus. These records are, in fact, the first ones to clearly record the time of the appearance of sharovary trousers among Ukrainian Cossacks, albeit sporadically, in small numbers, and only among the senior officers of the Right Bank regiments.

Шаменков Сергій Ігорович

Уніформолог, дослідник історії костюму, художник-ілюстратор.

Shamenkov Serhii

Uniformologist, researcher of the costume history, artist/illustrator.

e-mail: rogala@striy.org.ua

Дослідження історичного строю, історії його розвитку та змін – тривала і кропітка робота, що включає критичне вивчення різноманітних джерел: іконографічних, археологічних та писемних. Представлена стаття присвячена цікавій знахідці із Головного архіву історичних документів у Варшаві (AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie), що була зроблена автором у 2021 р. Саме тоді був віднайдений документ, який корегує час появи шаровар (широкого (?) поясного одягу) в українських козаків. Це не перше звернення автора до цієї теми. Раніше, на підставі історичних джерел та досліджень спеціалістів, було висунуто припущення, що поява та поширення цього типу поясного одягу серед козацтва сталася наприкінці XVII ст. (Шаменков «Шаровари» 330-342). Цей процес збігся з низкою поразок військ Османської імперії наприкінці 1670-х рр. та їх кульмінацією під час Віденської компанії 1683 р. Після цього відбуваються помітні зміни в середовищі військової спільноти Речі Посполитої, і початкове презирливе ставлення до шаровар змінюється у ній на позитивне, що, можливо, було пов'язане зі сприйняттям їх як частини екзотичного трофейного східного вбрання.

Тепер же, на підставі архівних документів, ми можемо підтвердити факт передачі окремим представникам правобережної козацької старшини тканини для виготовлення одягу, серед якого згадуються і шаровари. Мова про документ, датований 1695 р., із зібрання Головного архіву історичних документів у Варшаві, а саме із «Archiwum Publiczne Potockich, 1551–1879» («Archiwum Publiczne Potockich»). Необхідні нам записи вміщено на сторінках 600–607 у другій частині 47 тому «Zbiór pism politycznych do Historyi Panowania Jana III [...] [i wcześniejszych]» (записи в цьому томі датовані 1689–1696 рр.). У них зафіксована оплата барвою (тобто тканиною) та коштами на 9 полків козаків Правобережного гетьмана Самійла Самуся (р.ж. 1656 – 1713 рр.).

У 1695 р., в якості оплати за службу, були видані кошти, сукна та інші різні тканини. За текстом, сукна та тканини видавалися лише

полковим старшинам, а навпроти простих козаків зазначена лише їхня платня. В тексті під кожним розрахунком міститься окремий запис, що стосується старшин. Зокрема, старшинам майже кожного полку було окремо видано певну кількість паклаку на пошив шаровар (колір матеріалу не зазначений). Паклак (з нім. *packlaken*) – це грубе сукно середнього гатунку, або напіввовняна тканина на конопляній чи лляній основі. Маловірогідно, що для поясного одягу видавали грубе сукно, яке йшло для верхнього одягу, а тому, скоріш за все, це була змішана напіввовняна тканина із конопляною або льняною основою (Turnau 205).

Необхідно відразу відзначити, що на момент написання документу, організаційно козаки Самійла Самуся були окремим військом, і вони не мали відношення ані до реєстрових (городових) полків, ані до січових запорізьких козаків. Резиденція гетьмана, та, вочевидь, місце розташування частини його полків, була у м. Вінниця, а вже в 1699 р. ці полки мали бути розпущені.

Всього в полку Самуся було 500 осіб, з них 479 козаків та 21 представник старшини. Представникам полкової старшини полку Самуся, йому самому, а також полковнику, осавулу, хорунжому, писарю було надано сукна по 5 ліктів. Сотникам – по 5 ліктів тузинку¹, хорунжим – тузинку по 4 ліктів, обозному – 5 ліктів тузинку. Добошу, трембачу, пушкарю було надано паклак. Рядові козаки отримали тільки грошову платню. Схема оплати старшинам в усіх полках була приблизно однаковою: полковник та іноді сотник отримували сукно, нижчі за статусом – тузинок, а ще нижчі – паклак. Тому ми не будемо перелічувати усі пункти документа, і зосередимося на тому, що нас цікавить найбільше – скільки і кому було видано матеріал на пошиття шаровар. Після кожного розрахунку для кожного підрозділу (полку) окремо йде приписка, яка стосується (і це прямо написано) лише старшин:

*Starszyznie – Starszym na pomienione potrzeby
Tey ze na Szarawary paklaku*

¹ Сукно тузинкове або тузинок (зі ст.-пол. *tuzinkowy, tuzinek* – «звичайне, посереднє сукно») – сорт посереднього сукна, що займало вищу сходинку за вартістю та гатунком серед простих сукон. Наприкінці XVII ст. вартість 1 лікта тузинку складала до 50 коп. (Славутич 131; Turnau 307).

Зокрема, на 16 старшин (з загальної кількості 21) із полку Самуся на пошив шаровар було видано постав та 13 ліктів паклаку. Старшині кінного полку Палія (загальна чисельність полку 300 осіб, з яких 15 старшин) на пошив шароварів було видано постав та 15 ліктів. У пішому полку Палія (загальна чисельність полку 200 осіб, з яких 11 старшин) старшині на шаровари дали загалом постав та 5 ліктів. На 12 старшин з полку П. Абазіна (загальна чисельність полку 200 осіб) було видано постав та 6 або 8 ліктів паклаку на пошив шаровар. На старшину з полку П. Іскри (загальна чисельність полку 200 осіб) на 10 старшин було видано постав та 3 ліктя. У пішому полку Яреми (загальна чисельність полку 170 осіб) на 10 старшин видано окремо на шаровари постав та 4 ліктя. На старшину пішого полку Барабаша (загальна чисельність полку 120 осіб) 8 старшинам на шаровари було надано один постав паклаку. У пішому полку Даніла (загальна чисельність полку 100 осіб) відсутній запис щодо окремої видачі матеріалу на шаровари. Старшини з підрозділу полковника Браня (загальна чисельність полку 60 осіб) отримали на 3 старшин всього 8 ліктів паклаку на шаровари.

Необхідно відмітити, що, незважаючи на наявні записи, нам досить важко розрахувати кількість тканини, яка йшла на пошив шаровар, але ми все ж спробуємо зробити подібну оцінку. Відразу відзначимо певну умовність цих розрахунків, які часто базуються на припущеннях щодо одиниць виміру та мануфактурних норм виробництва.

Постав (або штука, з нім. *stück*) – це непочатий сувій тканини, виготовлений на мануфактурі. Кількість тканини в такому сувої не була чітко визначеною і могла коливатися в дуже широких межах, але зазвичай становила від 25 до 40 ліктів (Turnau 181). Ми не знаємо довжину поставу паклака, який фігурує в цих записах, а отже вимушені звернутися до записів із роздачами менше одного поставу.

Зокрема, вищезгаданий запис роздачі старшині з підрозділу полковника Браня містить дані, що на 3 старшин було отримано 8 ліктів паклаку. Це дає нам цифру в 2.67 ліктя на 1 людину.

Наступний потрібний нам запис цього документа стосується старшини (7 осіб) козацького підрозділу Підстоля коронного (загальна чисельність 200 осіб). Його полковнику було надано 5 ліктів сукна та 12 ліктів атласу, сотнику – також сукна та атласу, двом осавулам – сукна 10 та китайки 12 ліктів, двоє хорунжих отримали по 10 ліктів тузинку. На всіх них разом було видано окремо на шаровари усього 18 ліктів паклаку, що дає нам цифру в 2.57 ліктя на 1 людину². В подальших розрахунках ми візьмемо більшу цифру – 2.67 ліктя на 1 пару шаровар.

Лікоть – це одиниця довжини з різними значеннями, в залежності від країни, регіону та історичного періоду. В описаний період його значення могло коливатися від 57,6 см (лікоть Хелмно) до 59,6 см (львівський або галицький лікоть) (Kozera; Turnau 108). У польській історичній літературі часто використовують значення 57,6 см, яке приймемо і ми, і яке дасть нам довжину відрізу паклаку в 154 см.

На жаль, документ не подає жодних відомостей щодо ширини виданої тканини. Мануфактурне виробництво в Польщі XVI–XVII ст. виробляло сукно шириною в 2, 2,5 та навіть 3,5 ліктя (Maćzak 290), але виданий паклак, скоріш за все, був напіввовняною тканиною із меншою шириною. Так, відомо що у Гданську в середині XVII ст. виготовляли сає (з пол. *saje*) – напіввовняну тканину з великою домішкою бавовни чи льону. Ширина гданського сає становила 7/4 ліктя (1,75 ліктя), а довжина 41 лікоть (Bogucka 102). Таким чином можна припустити, що ширина виданого паклаку могла коливатися між 1,75 до 2 ліктів, тобто від 100 до 115 см.

Таким чином, ми орієнтовно отримали відріз тканини довжиною в 154 см та шириною від 100 до 115 см. Чи багато це чи мало для шаровар? Ми залишимо це питання поки відкритим, оскільки, по-перше, воно виходить за межі цієї публікації, а по-друге, потребує ґрунтовного аналізу кроїв поясного одягу XVII–XVIII ст.

Про що ж свідчить насправді цей документ? Чи йдеться про широке і масове поширення серед козаків шаровар? Комплексно аналізуючи широке коло джерел другої половини XVII ст., ми мусимо відкинути це твердження.

² Спроба вирахувати довжину поставу, відштовхнувшись від нормування тканини в 2.67 ліктя на 1 людину, дала цікаві результати. Ймовірно, довжина поставу паклаку із опису складала в середньому 24 лікті.

Але маємо відзначити факт поступового проникнення шароварів після перемог над османами наприкінці XVII ст. у гардероб переможців – військової еліти Речі Посполитої та союзного їм козацького війська. Так, виявлений документ окреслив локальну групу старшин Правобережних полків – восьми підрозділів, підпорядкованих гетьману С. Самусю, в кількості загалом 85 осіб, які отримали в якості платні за службу на пошив шаровар певну кількість тканини. Характерно, що для інших категорій вояків цих полків, в тому числі простих козаків, тканину на шаровари не видавали і не оплачували. Тобто ситуація фактично виглядає таким чином: польський уряд видає в якості оплати частини комплексу «барви» тканину для пошиву шаровар

виключно для офіцерського корпусу козацьких полків. І поки нам невідомі інші джерела, можна припустити, що саме польський уряд запровадив шаровари у певної частини козацької старшини та лише серед Правобережних полків гетьмана С. Самуся. І лише згодом прості правобережні козаки цілком могли, виходячи зі своїх можливостей та побажань, замовляти та шити шаровари за зразком старшинських. Варто зазначити, що до цього часу в нас і досі не знайдено писемних згадок про шаровари гардеробі українських козаків XVII ст. Таким чином, документ 1695 р. – це фактично перший документ, що чітко фіксує час появи шаровар в українських козаків, нехай і епізодично, у невеликій кількості, та лише в представників старшини Правобережних полків.

Бібліографія

- «Archiwum Publiczne Potockich, 1551-1879.» AGAD – *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie*, agad.gov.pl/inwentarze/APP335.xml. Accessed 1 July 2022.
- Bogucka, Maria. *Gdańskie rzemiosło tekstylne od XVI do połowy XVII wieku*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1956.
- Kozera, M. «Łokieć jako miara długości w średniowieczu.» *Problemy*, № 2, 1988.
- Mączak, Antoni. *Sukiennictwo wielkopolskie w XVI–XVII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe, 1955.
- Turnau, Irena. *Słownik ubiorów: tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.* Warszawa: Semper, 1999.
- Славутич, Є.В. *Військовий костюм в Українській козацькій державі: уніформологічний словник*. Київ: Інститут історії України, 2012.
- Шаменков, Сергій. «Шаровари в костюмі українського козацтва XVI–XVIII ст.» *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів X Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної конференції*, ред. О. Заремба, Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О.А., 2021, с. 330-342.

Сергій Шаменков

Козацький кунтуш із зібрання Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького

Ключові слова: *козацтво, кунтуш, верхній одяг, Гетьманщина, XVIII ст.*

Стаття присвячена унікальному артефакту з колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького – козацькому кунтушу. Кунтуш є цінним зразком верхнього плечового одягу середини XVIII ст. Зроблено припущення, що він міг належати запорозькому козаку і, ймовірно, є зразком одягу реєстровців Гетьманщини, тобто зразком фактично першого мундиру війська Гетьманщини.

Serhii Shamenkov

Cossack kuntusz from the collection of the Dnipro D.I. Yavornytskyi National Historical Museum

Keywords: *Cossacks, kuntusz, overdress, Hetmanate, 18th century.*

The article deals with a unique artifact from the collection of the Dnipro D.I. Yavornytskyi National Historical Museum – a Cossack kuntusz. Kuntusz is a valuable sample of upper shoulder clothing of the middle of the 18th century. It is assumed that it could have belonged to a Zaporizhzhya Cossack and is probably a sample of the clothing of the Hetmanate registered Cossacks, i.e. a sample of the actual first uniform of the Hetmanate troops.

Шаменков Сергій Ігорович

Уніформолог, дослідник історії костюму, художник-ілюстратор.

Shamenkov Serhii

Uniformologist, researcher of the costume history, artist/illustrator.

e-mail: rogala@striy.org.ua

У музейних фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького зберігається цікавий зразок козацького одягу – кунтуш синього кольору (інв. № П-42098/Е-2575), що датується серединою XVIII ст. Цей кунтуш походить із особистої колекції Дмитра Яворницького і був придбаний у Т.В. Шепеля із м. Новомосковськ. Кунтуш вперше був згаданий в каталозі Катеринославського музею ім. А.Н. Поля 1910 р. і описаний таким чином: «281. Запорожській жупанъ изъ синяго сукна съ серебрянымъ галуномъ, идуцимъ отъ подмышекъ до таліи» (Каталогъ Екатеринославскаго 143).

Цей предмет довгий час зберігався в музейних фондах, а після реставраційних робіт кілька разів експонувався, зокрема в 2008 р. на виставці козацьких старожитностей із фондів Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького. Після цього кунтуш періодично виставлявся в експозицію музею (Мал. 1, 2, 3) (Козацькі старожитності 122).

У музейному каталозі 2016 р., так само як і в першій згадці з каталогу 1910 р., цей предмет названо жупаном. Однак, зважаючи

на особливості його крою, а саме наявність великого шалевого коміру та характерну конструкцію спинки, можемо стверджувати, що перед нами дещо інший тип верхнього плечового одягу – кунтуш або споріднений з ним за кроєм чехман. Для зручності далі ми будемо його описувати як кунтуш.

Кунтуш пошитий із вовни синього кольору полотняного переплетення. Він одnobортний з нешироким шалевим коміром. Запах поли на лівий бік, права пола викроєна кутом із заходом на ліву полу. Кунтуш має характерну для цього типу одягу конструкцію спинки, рукав не розрізний, а на рівні талії на боках обох полочок містяться підрізи та виточки. На бокових швах, що з'єднують полочки та спинку, зверху нашитий позумент. Позумент починається від рівня талії та заходить на рукави, закриваючи частково шов рукава (приблизно на 10 см). Обшлагі дещо закругленої форми із застібками-гачками з жовтого металу, по дві пари на кожному рукаві. Місця, куди пришиті петлі, прикриті прямокутними шматочками синьої тканини, ідентичній основі, а гачки вшиті у краї обшлагів (Мал. 3). Кунтуш має такі розміри:



Мал. 1. Графічна реконструкція кунтуша (© С. Шаменков).



Мал. 2. Загальний вигляд кунтуша (© С. Шаменков).



Мал. 3. Деталі обшлага та застібок (© С. Шаменков).

довжина – 113 см, загальна ширина подолу – 402 см, обхват талії – 83 см, довжина рукава – 62 см. Сам він зшитий нефарбованими нитками охристого відтінку.

Під час реставрації в районі талії на передній частині було виявлено фрагменти мінералізованих продуктів корозії заліза – це ймовірно залишки застібки (гачка та петельки), що кріпилися на обох полочках. З боків у подолі дошиті два шматки тканини, завдяки чому досягалася потрібна ширина. Цікаво, що шалевий комір також набраний з різних за формою шматків тканини. Найближчий аналог такої конструкції коміра, а також у загальних рисах будови крою взагалі, можна знайти на кунтуші зеленого кольору з гардероба Петра I, що зберігається у фондах Державного ермітажу в Санкт-Петербурзі. Подібність крою проявляється в аналогічному підрізі по талії та вертикальній виточці. Єдина суттєва відмінність полягає у тому, що рукав на зеленому кунтуші розрізний. Подібність конструктивних деталей та манера виконання зеленого кунтуша з Ермітажу та синього

кунтуша з колекції Д. Яворницького може свідчити про ймовірно більш раннє походження експонату з Дніпровського музею.

Синій кунтуш із самого початку не мав підкладки, край тканини всюди просто підгорнутий та підшитий. Комір та відвороти на обшлагах також, вочевидь, не покривалися тканиною іншого кольору, а отже весь кунтуш був синій. Під час реставрації було виявлені плями крові, які дають можливість припустити, що його господар міг бути пораненим у цьому кунтуші.

Цей кунтуш цікавий для нас своїм походженням та датуванням. Датований серединою XVIII ст., він був придбаний у Т.В. Шепеля – нащадка козака з м. Новомосковськ, яке раніше називалося Нова Самар і було заселене вихідцями із м. Самар – центру Самарської паланки Війська Запорозького. Таким чином, це фактично єдиний відомий на сьогодні зразок кунтуша, який міг належати запорозькому козаку. Крій кунтуша загалом повторює характерні риси цього виду плечового одягу, але все ще має рукави без розрізу (тобто вони не могли



Мал. 4. Малюнки сотника та козака із рукопису О. Шафонського.

відкидатися назад), що зустрічається на ранніх варіантах кунтушів XVII ст., а для XVIII ст. вже є досить архаїчною рисою. До інших архаїчних для XVIII ст. деталей можна віднести крій обшлагів та застібки, які мають аналоги серед одягу XVII ст.

Подібні кунтуші, що цікаво, також суцільного синього кольору, були запроваджені в реєстрових козацьких полках Гетьманщини за часів гетьмана Кирила Розумовського. У 1730-х рр. відбулася реформа одягу, згідно з якою козаки реєстрових полків мали отримати верхні сині каптани (кунтуші) та короткі нижні жупани білого кольору. Таким чином, кунтуш із колекції Д. Яворницького дає нам унікальну можливість уявити, як виглядали каптани (кунтуші) реєстровців Гетьманщини – фактично перші мундири в українському козацькому війську!

На жаль, нам невідомі зображення козацьких кунтушів 1730–1750 рр., але в нашому розпорядженні є матеріали більш пізнього часу – 1770-х рр. Мова йде про малюнки невідомого майстра з рукопису О. Шафонського, на яких зображено сотника та козака (Мал. 4) (Шаменков 12, 13, 35, 37). Зображені на них сині кунтуші візуально мають схожу конструкцію з предметом з Дніпровського музею, за виключенням кольорової підкладки на шалевому комірі та обшлагах, які з'явилися пізніше.

Таким чином, кунтуш, що є предметом розгляду цієї роботи, є цінним зразком верхнього плечового одягу середини XVIII ст., а зважаючи на його крій та колір, він може бути фактично першим відомим нам зразком мундиру Гетьманщини. Завдяки цьому музейному предмету ми можемо більш детально



Мал. 5. Загальний вигляд моделі-реконструкції кунтуша.

відтворити одяг Гетьманщини не лише на підставі зображувальних джерел, але й за збереженим артефактом.

Наприкінці хочу висловити щиру подяку керівництву та працівникам фондів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького за можливість попрацювати із цим унікальним предметом. Кунтуш був детально замірваний та сфотографований. На підставі всього зібраного матеріалу,

Ольга Шаменкова виготовила робочі креслення та виготовила його модель-реконструкцію (Мал. 5, 6)¹. Пошита модель виявилася зручною, з цікавим та характерним для XVIII ст. силуетом. Таким чином, вперше в Україні на підставі збереженого артефакту була створена наукова репліка козацького кунтуша середини XVIII ст. Завдяки цьому нам вдалося суттєво розширити знання щодо козацького одягу періоду правління гетьмана К. Розумовського.

¹ Модель кунтуша була відшита вручну льняними нитками. Оскільки нас у першу чергу цікавили особливості крою, було обрано близьку за характеристиками вовняну тканину полотняного плетіння, але іншого, червоного кольору.



Мал. 6. Силует моделі-реконструкції кунтуша.

Бібліографія

Каталогъ Екатеринославскаго областного музея имени А.Н.Поля: Археология и этнография.
Екатеринославъ: Тип. Губернскаго Правленія, 1910.

Козацькі старожитності в колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького. Дніпропетровськ: Арт-прес, 2016.

Шаменков, Сергій. «Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років- історія циклу малюнків з рукопису О. Шафонського.» *Стрій*, № 2, ч.1, 2020, с. 3-106. *Стрій*, www.striy.org.ua/index.php/striy/article/view/Striy2_Shamenkov1.

Сергій Шаменков

Герої поеми «Енеїда» Івана Котляревського в контексті історичного строю епохи

Ключові слова: *Енеїда, Іван Котляревський, верхній одяг, Гетьманщина, XVIII ст.*

Ця робота підіймає питання реконструкції одягу мешканців Гетьманщини за гетьмана Кирила Розумовського, який знайшов своє віддзеркалення на сторінках поеми Івана Котляревського «Енеїда». Сама поема насичена детальними і цікавими описами, які з точки зору історії одягу комплексно ще не досліджувалися. У статті проаналізовано висвітлені на сторінках поеми деталі зовнішнього вигляду героїв, розтлумачено терміни, які використовуються автором твору, та здійснено спробу реконструкції зовнішнього вигляду героїв поеми «Енеїда» за вміщеними в ній описами.

Serhii Shamenkov

Characters of the poem “Aeneid” by Ivan Kotliarevskyi in the context of historical clothing of its era

Keywords: *the Aeneid, Ivan Kotliarevskyi, overdress, Hetmanate, 18th century.*

The work raises the issue of the reconstruction of the clothes of the Hetmanate inhabitants under Hetman Kyrylo Rozumovskyi as displayed in Ivan Kotlyarevskyi’s poem “Aeneid”. The poem itself is full of detailed and interesting descriptions that have not yet been comprehensively studied from the standpoint of the history of clothing. The article analyzes the details of the appearance of the characters highlighted in the poem, explains the terms used by the author and attempts to recreate the look of the «Aeneid» characters according to the descriptions contained in the poem.

Шаменков Сергій Ігорович

Уніформолог, дослідник історії костюму, художник-ілюстратор.

Shamenkov Serhii

Uniformologist, researcher of the costume history, artist/illustrator.

e-mail: rogala@striy.org.ua

Поема «Енеїда» Івана Котляревського не потребує окремого представлення. Так чи інакше, в Україні мабуть не знайдеться людини, яка якщо навіть і не читала сам твір чи не бачила однойменний мультфільм, то стовідсотково стикалася з відомими ілюстраціями до поеми, створеними одним із найталановитіших українських художників – Анатолієм Базилевичем. Ці яскраві та самобутні образи міцно закарбувались у свідомості читачів. Але, як це не дивно, в багатьох вони наразі асоціюються не лише з ілюстраціями до сатиричної бурлескної поеми Івана Котляревського, а й з історичними образами козаків. Усі ці козаки-троянці з античним торсами, чорними оселедцями, колодоподібними шапками із хвостами, великими кульчиками у вухах та обов'язково червоними шароварами – всього лише мистецькі образи з уяви автора, які є свідомим відходом від того, що описано у поемі. З цієї причини ми не будемо прискіпливо розглядати сучасні ілюстрації поеми, а звернемося безпосередньо до тексту Івана Котляревського і спробуємо дізнатися, як же бачив своїх героїв сам автор.

В тексті поеми Іван Котляревський залишив чимало згадок щодо українського одягу, й уважні читачі можуть віднайти назви та описи українського історичного одягу періоду Гетьманщини та гетьмана Кирила Розумовського. Текст досить детально описує чоловічий, жіночий та козацький одяг другої половини XVIII ст., і, слід зазначити, що в ньому багато несподіваного для пересічного українця. Так, наприклад, попри численні картинки та ілюстрації, в поемі жодного разу не згадуються шаровари, ані червоні, ані будь-які взагалі. Замість них згадані інші види поясного одягу, який носили козаки та чоловіки загалом – *штани* та *убрання*. Дещо із назв та термінів роз'яснені самим автором у додатку-словнику, дещо – у словнику до видання 1989 р. (Котляревський *Виргилиева Енеїда*; Котляревський *Енеїда*, «Енеїда Івана Котляревського»), а в інших випадках ми залучимо історичні джерела та новітні дослідження із історії. Використавши описи історичного одягу героїв поеми, ми створили образи, які хотів показати сам її автор – Іван Котляревський. Вагома роль тут належить непересічному джерелу із вивчення українського військового та жіночого костюму XVIII ст. – ілюстраціям до рукопису О. Шафонського 1786 р. «Черниговського

наместничества топографическое описание» (Шаменков «Образи козаків»).

Чоловічий одяг в поемі

Почнемо з Енея, «*моторного парубка*», який в загальній уяві постає у високій шапці з довгим червоним хвостом, чорнявим із голеною головою та оселедцем, у червоному жупані, червоних шароварах та червоних чоботах. Як не дивно, в поемі всього цього немає, автором він описаний зовсім по-іншому. Виявляється, в Енея насправді русі кучері та чуб: «*аж з русих кудрів в три ряда капав піт на ніс*» (ч. 3.11), «*аж ось Дідона за чуб хватъ*» (ч. 1.52). У поемі, в різний час, він описаний у різному одязі. Зокрема, на початку, до Дідони, він з'являється у постолох та: «*Мав без матні одні холоші, І тільки слава, що в штанах; Та й те порвалось і побилось, Аж глянуть сором, так світилось; Свитина вся була в латках*» (ч. 1.54). У цьому вигляді він і витанцьовував: «*Садив крутенько гайдука*» (ч. 1.30). Потім, після танців та гуляння, Дідона дала йому: «*Штани і пару чобіток; Сорочку і каптан з китайки, І шапку, пояс з каламайки, І чорний шовковий платок*» (ч. 1.34). Пізніше згадані: «*Шкапові чоботи*» (ч. 3.40). В битві в Енею «*кров забризкала штани*» (ч. 6.132), а далі в описі бою, на шапці Енея з'являється *султан* (ч. 6.142) та *керея* на плечах (ч. 6.156).

Отже, як ми бачимо, Еней русявий, із кудрявою зачіскою *чуб*, одягнутий на початку так само, як і всі інші його супутники: у подрані штани, постолі та свитину-свиту. І тільки згодом Дідона одягає його у коштовний одяг. А тепер, використавши складений самим Іваном Котляревським словник (Котляревський *Виргилиева Енеїда*; «Енеїда Івана Котляревського») та інші історичні джерела, спробуємо відтворити образ Енея таким, як його уявляв автор.

Згідно зі словником, складеним І. Котляревським: «*Чубъ – волосы обстриженные и обртыые въ кружокъ.*» Якщо звернутись до ілюстрацій рукопису О. Шафонського, яка по суті є першим українським аналогом «костюмованої книги» XVIII ст., то схожу зачіску ми можемо побачити у кількох фігур, зокрема полковника, сотника, міщанина та селянина (Мал. 1) (Шаменков «Образи козаків» 33, 35, 39, 40), що демонструє поширеність її у всіх верствах українського суспільства того часу. Так само і слово *чуб* досить часто зустрічається в тексті Енеїди.

№4 (2022)

«Штани» – це досить неширокий поясний одяг, подібний на *гачі*¹. Їх крій відповідав крою гачів: на очкурі, з двома трубоподібними холошами, між якими іноді вставляли невелику ластовицю (Вовк 162). Сам термін штани в якості окремого типу поясного одягу в гардеробі козаків починає з'являтися в документах із третьої чверті XVII ст.

«Каптан з китайки» – верхній довгополий чоловічий одяг, лексичний синонім слова *жупан* (Славутич 22–26; Шаменков «Серм'яга» 465–467). *Китайка* – це проста шовкова матерія або тонке бавовняне полотно, яке частково завозили із Китаю, звідкіля і походить їх назва (Матейко 29; Славутич 113).

«Пояс з каламайки» – це строкатий вовняний пояс зі смугастим малюнком, але деякі дослідники вважають, що мова може йти і про однотонну тканину (Косміна 333; Славутич 109).

«Чорний шовковий платок» – чоловічий платок у часи Котляревського, що використовувався або як хустка, яку закладали за пояс, або як рушник, для накривання сідла тощо («Енеїда Івана Котляревського»).

«Шкапові чоботи» – тобто пошиті із кінської шкіри («Енеїда Івана Котляревського»).

«Керея» – за словником І. Котляревського, це різновид *опанчі*, тобто широкий та довгий безрукавний плащ із цупкого товстого сукна («Енеїда Івана Котляревського»; Матейко 86; Славутич 36, 37).

Таким чином, перед нами, після перевдягання, постає зовсім незвичний образ Енея: із руським чубом, у каптані з китайки, штанах та чоботах, підперезаний каламайковим поясом, із заткнутою за нього чорною шовковою хусткою (Мал. 2). А як же виглядали його супутники?

Енеєві козаки в поемі описані таким чином: «Убрання, постолы порвались, Охляли, ніби в дощ щеня! Кожухи, свити погубили» (ч. 1.24).

«Убрання» – за словником складеним І. Котляревським, це нижнє вбрання («Енеїда Івана Котляревського»), але завдяки збереженому малюнку крою з підписом та низці досліджень (Шаменков «Поясний одяг») ми можемо стверджувати, що мова йде про обтислі зразки поясного одягу особливого крою, які виготовлялися



Мал. 1. Малюнок з рукопису О. Шафонського: «Изображеніє малороссійскаго сотника».

з сукна. Цей термін постійно зустрічається в описах козацького одягу з XVI по XVIII ст. Наприклад, в тексті реформи Лубенського козацького полку в 1735 р. згадано: «убране свитное 20 коп» («Распоряжение князя»).

«Кожух» – верхній чоловічий одяг, пошитий з овечої шкіри хутром досередини. Зазвичай довгий, зовні не вкритий сукном та з великим коміром (Котляревський Енеїда 222).

«Свита» – каптан сірого, білого або брунатного (це були свити із чорної вовни, які швидко вигорали до коричневого кольору) кольору із домотканої вовни. *Свити* (*серм'яги*) шилися короткими, до коліна чи вище, без коміру, і могли мати рясований низ. *Свити-серм'яги* білого кольору в якості плечового одягу українських

¹ Цікаво відмітити, що в XVII ст. слова *гачі* та *штани* були синонімами, про що свідчить запис у польсько-турецькому словнику XVII ст. (Paszowski 136). А отже, у питанні крою та зовнішнього вигляду *штанів* можна широко використовувати наукові наробки щодо *гачів*.



Мал. 2. Спроба художньої реконструкції образу Енея за текстом І. Котляревського: із русявим чубом, у каптані із китайки, штанах та чоботах, підперезаний каламайковим поясом, із заткнутою за нього чорною шовковою хусткою (© С. Шаменков).



Мал. 3. Спроба художньої реконструкції образу супутника Енея за текстом І. Котляревського, що включав у себе свиту, убрання та постоли (© С. Шаменков).



Мал. 4. Малюнок із рукопису

О. Шафонського: «Изображение малороссийскаго
выборнаго козака».

козаків зустрічаються в джерелах XVII–XVIII ст. десятки разів (Шаменков «Серм'яга» 462–465). Білі свити були популярними в січових козаках аж до часу знищення Січі, зокрема вони згадані в описах майна козаків у 1775 р. (Голобуцький 347, 351).

За цим описом ми спробували відтворити образ супутника Енея, що включав типовий козацький набір: свиту, убрання, постолі та червоні панчохи або онучі, що також згадуються в поемі (ч. 3.54, 6.92). Панчохи або онучі червоного кольору зустрічаються на зображеннях козаків кінця XVIII ст. відомих як «Мамаї» (Бушак 55, 194) (Мал. 3).

Регулярне військо в поемі описане таким чином: «Щоб голови всі обголяли, Чуприни довгі оставляли, А ус в півлокоть би тирчав;» (ч. 4.98); «По городам всяк полк назвався, По шапці всякий розличався, Вписали військо під ранжир; Пошили сині всім жупани, На спід же білії

каптани, — Щоб був козак, а не музир.» (ч. 4.99); «Так вічної пам'яті бувало У нас в Гетьманицині колись, Так просто військо шикovalo, Не знавши: стій, не шевелись; Так славнії полки козацькі Лубенський, Гадяцький, Полтавський В шапках було, як мак, цвітуть.» (ч. 4.101).

Згідно зі словником, складеним І. Котляревським, чуприна – це «длинный клокъ волосъ отъ вершины лба, завитый за ухо.» (Котляревський *Виргилиева Енеида* 31). Аналізуючи малюнки О. Шафонського, можна віднайти двох запорозьких козаків з відповідною зачіскою (Мал. 5) (Шаменков «Образи козаків» 57, 59), але відразу треба відмітити їх досить помірну довжину. Тут варто відзначити досить часте використання в тексті поеми слів чуб та чуприна на відміну від слова оселедець, який у контексті зачіски Котляревський згадує лише один раз: «Зевес, свою уздрівши неню, Убгав весь оселедець в жменю» (ч. 5.62). І робить відповідний запис у словнику: «Оселедець – сельдь; длинный клочокъ волосъ на бритой головѣ надъ лобомъ.» Це, вочевидь, означає його значно меншу поширеність і, що цікаво, без жодної згадки в контексті козацтва.

Як можна побачити з тексту, опис війська та полків повністю відповідає опису козацьких виборних полків XVIII ст. Цей вигляд відомий нам завдяки ілюстраціям із рукопису О. Шафонського (Мал. 1, 4) (Шаменков «Образи козаків» 35, 37). Козаки мали однаковий мундир, що складався з двох каптанів – білого нижнього та синього верхнього, а полки розрізнялися за кольорами верху шапок.

Сама шапка зшивалася з клинів, мала опуклу форму та вузьку хутряну опушку. Цікаво відмітити, що червоний колір верху шапок зафіксований, згідно з реформами 1763 р., у Полтавському та Лубенському полках (Тинченко 102). Також її можна побачити на малюнку виборного та запорозького козаків із рукопису О. Шафонського (Мал. 4, 5) (Шаменков «Образи козаків» 37, 59).

В інших фрагментах поеми можна віднайти різні предмети гардеробу та військового спорядження: «А то сидить в брилі, в керей;» (ч. 6.27); «Комлицькою буркою прикрили;» (ч. 6.52). Згадані ще одні вузькі штани: «Носили латані галанці;» (ч. 4.19), «В огонь шпурляли різну зброю, Одежу, обув дорожую, Шаблі, лядунки, келени, Шапки, свитки, кульбаки, троки, Онучі, постолі, волоки» (ч. 6.92); «Шалевий пояс і люстрини, Щоб



Мал. 5. Малюнок із рукопису О. Шафонського: «Изображеніе запорожскихъ пѣшихъ козаковъ».

к празнику пошив каптан, Сап'янци із Торжка новенькі, Мальовані потибеньки.» (ч. 6.103).

В битві в Енея «кров забризкала штани» (ч. 6.132). Венериним ридваном правив «машталир» – кучер, на якому була «біла свита Із шоповальського сукна, Тясомкою кругом обшита, Сім кіп стоялася вона. Набакир шапочка стриміла, Далеко дуже червоніла,» (ч. 2.70).

Цікавим деталями свого одягу обідранцем виступає Харон: «Сорочка, зв'язана узлами, Держалась всилу на плечах, Попричепляна мотузками, Як решето, була в дірках; Замазана була на палець, Засалена, аж капав смалець, Обутий в драні постолі; Із дір онучі волочились, Зовсім, хоть вижми, помочились, Пошарпані штани були. За пояс лико одвічало, На йому висів гаманець; Тютюн, і люлька, і кресало, Лежали губка, кремінець.» (ч. 3.54-55). У пеклі зустрів Еней персонажів: «в цвітних жупанах, В кармазинах або сап'янах;» (ч. 3.122) – тобто у кармазинових

(червоних відтінків) коштовних шатах та сап'янових чоботах.

Жіночій одяг в поемі

Котляревським надзвичайно різноманітно та детально описано жіночий одяг різних персонажів, від богинь до смертних. І його опис досить точно відповідає модам Гетьманщини часів гетьмана К. Розумовського, яку можна побачити на ілюстраціях до рукопису О. Шафонського (Мал. 6, 7) (Шаменков «Образи козаків» 43, 45, 48).

Зокрема, одяг Венери у творі описаний таким чином: «Взяла очіпок грезетовий І кунтуш з усами люстровий» (ч. 1.14). Юнони: «Сховала під кибалку мичку, Щоб не світилася коса; Взяла спідницю і шнурівку» (ч. 1.4). Дідона одягнула «караблик бархатовий, Спідницю і карсет шовковий І начепила ланцюжок; Червоні чоботи обула, Та і запаски не забула, А в руки з вибійки



Мал. 6. Фрагмент малюнку із рукопису О. Шафонського: «Изображеніе малороссійскихъ госпожь въ старинномъ нарядѣ пляшущихъ».

платок» (ч. 1.33). Сестра Дідони – Ганна описана так: «В червоній юпочці баєвій, В запасці гарній фаналевій, В стьонжках, в намисті і ковтках;» (ч. 1.29), а дівчата навколо танцювали «в дробушках, в чоботах, в свитках» (ч. 1.28). Жінка царя Латина була «В єдимашковому

шушоні, В караблику із соболей» (ч. 4.43). В тексті поеми також згадуються: «Серпанків вісім на намітки» (ч. 4.76), «Як дам! очінок ізлетить» (ч. 6.12), «Розхристані і без свиток» (ч. 6.94).

«Караблик» – жіночий головний убір, що був поширений переважно в середовищі панства та заможного козацтва. Його назва пішла від форми опушки, з хутра чи тканини, у формі кораблика. Високий верх має округлу форму та зшитий з чотирьох клинів (Мал. 6, 7) (Котляревський *Енеїда* 227; Косміна 358; Стельмащук 77, 78)².

«Шнурівка», «карсет» – вид одягу, що не мав рукавів, вдягався поверх сорочки і стягувався по фігурі шнурівкою. Його одягали разом зі спідницею, і шили по можливості із кращих, яскравих тканин (Котляревський *Енеїда* 219; Косміна 351).

«Кунтуш з усами люстровий» – за словником, складеним І. Котляревським, це «верхнее длинное женское платье со складками съзади» (Котляревський *Виргилиева Энеида* 15). Мав відкидні та розрізні рукави (так звані вильоти) та вильоти на грудях, а у талії стягувався гапликом. *Люстрин* – вовняна тканина з проліском або шовкова тканина з дрібним візерунком, а *вуса* – нашивки з золотої і срібної тасьми у складках кунтушу (Косміна 340–347; Матейко 30,89).

«Кибалка» – за словником Котляревського, це вид кокошника (Котляревський *Виргилиева Энеида* 13)³, а згідно з етнографічними дослідженнями, це обручик, виготовлений з прута чи кори та обшитий шкірою або тканиною. В нього ховали скручене волосся, обмотуючи зверху тканиною або стрічкою (Стельмащук 118, 119).

«Мичка» – пучок підготовленого для пряжі волокна конопель або льону; в контексті тексту – це пасмо волосся (Котляревський *Енеїда* 219).

«Ковтки» – сережки (Котляревський *Виргилиева Энеида* 14; Матейко 154).

² Слід відзначити, що до нашого часу дійшло принаймні три шапочки-кораблики, які наразі зберігаються в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Одну з них (№ И-613) датують серединою – третьою чвертю XVIII ст.: «пошитий з бежевого репсу, суцільно вкритого гаптованим золотою та срібною биттю, сканню, сухозліткою орнаментом з чотирьох гілок з великими квітками, доповненим вишивкою синіми, блакитними та білими шовковими нитками. Закоти шапочки – з чорного оксамиту, підкладка з бавовняної, декорованої коричневим рослинним орнаментом вибійки». Друга (№ И-619): «з гірчиної репсової тканини, декорованога гаптованим срібною биттю і сканню орнаментом зі звивистих гілок з квітами, листям, пуп'янками та вишивкою рожевими, блакитними, зеленими, білими шовковими нитками. Закоти – із синього оксамиту, підкладка – з двоколірної вибійки». Не відрізняється формою від попередніх і третій караблик (№ И-615): «Караблик» пошитий із золотої парчі, закот – з чорного, майже повністю втраченого оксамиту, підкладка – з полотняної вибіячаної тканини з чорним рослинним орнаментом» (Зайченко «Вбрання» 44).

³ Опис жіночого вбрання, і кибалки зокрема, в рукописі О. Шафонського «Мъщанки и другія почетнѣйшія изъ простыхъ носятъ шапки, спереди и сзади съ маленькимъ острымъ угольникомъ пошитыя, такія, какія еще въ нѣкоторыхъ великороссійскихъ городахъ купцы употребляютъ. Прежде сего носили простыя и знатныя женщины большіе кокошники, похожіе на ярославскіе, серпанкомъ или тонкою кисеею обвитые, которыхъ длинныя сади концы висатъ и кои кибалки называются; но нынѣ уже ихъ рѣдко, а благородныя и вовсе уже не употребляютъ» (Шаменков «Образи козаків» 10).

№4 (2022)

«Юпка» – верхній жіночий одяг у вигляді довгої корсетки з рукавами (Котляревський Енеїда 225).

«Запаска» – за словником Котляревського, це «передникъ» (Мал. 6)⁴. В Ганни, сестри Дідони, запаска була виготовлена з фланелі – дорогої фабричної тканини (Котляревський Енеїда 225, 227; Косміна 351–353).

«Стьонжка» («стьожка») – вузька смуга тканини, що використовувалася як прикраса (Котляревський Енеїда 225; Матейко 158).

«Дробушка» – жіноча картата плахта, яка вважалася особливо нарядною (Котляревський Енеїда 225).

«Очіпок» – за словником Котляревського, це вид чепця (Котляревський *Виргилиева Енеїда* 20) – головний жіночий убір, який одягали на волосся, а поверх нього пов'язували хустку (Матейко 123).

«Грезетовий» – тобто парчовий (Котляревський *Виргилиева Енеїда* 7; Матейко 27).

«Серпанок» (*кисея*) – за словником Котляревського це вид полотна (Котляревський *Виргилиева Енеїда* 25)⁵. Тонка прозора тканина, яка йшла на білизну, рукави жіночих сорочок та намітки переважно в жінок козацької старшини (Котляревський Енеїда 264; Матейко 29).

«Шушон» (*шушун*) – за словником Котляревського – вид капота (Котляревський *Виргилиева Енеїда* 32), плечового жіночого одягу – або довгого, у вигляді сорочки, сарафану, або короткої кофти (Матейко 103).

«3 вибійки платок» – платок або хустка із візерунком, який наноситься фарбою вручну за допомогою різьбленої дерев'яної дошки (Котляревський Енеїда 227).

Таким чином, ми можемо побачити, що з опису героїв та їхнього одягу вимальовуються зовсім інші образи, ніж ми звикли бачити на сторінках сучасних ілюстрованих видань поеми. На жаль, комплексні дослідження одягу періоду Гетьманщини все ще чекають на своїх



Мал. 7. Малюнок із рукопису О. Шафонського: «Изображение малороссийской госпожи шляхетнаго достоинства, въ льтнемъ нарядѣ».

дослідників, тому ми були вимушено обмежені при тлумаченні термінів та назв окремих предметів одягу. Але навіть так, ми змогли доторкнутися до віддзеркалення епохи Івана Котляревського та познайомити читачів із образами, які проглядаються крізь сторінки поеми. Сподіваємося, що ця робота приверне увагу та буде корисною як для дослідників історичного одягу, так і для художників-ілюстраторів майбутніх видань Енеїди.

⁴ Опис запаски в рукописі О. Шафонського: «Женицины замужнія и дѣвки по деревнямъ одинаким образомъ вездѣ одѣваются: поверхъ рубаики обвертываютъ около себя шерстяныя полосатыя панёвы, плахты называемыя, которыя кушакомъ около живота подвязываютъ; а спереди привязываютъ передники шерстяные, запаски зовемые. Въ старину и знатныя женицины такъ одѣвались, съ тѣмъ только различіемъ отъ простыхъ, что плахты и запаски шелковыя были. ... Мѣщанки и по деревнямъ подостаточнѣе и почетнѣе поселянскія жены носятъ въ мѣсто плахты юпку съ шууровкою, которую сподницею зовутъ, а спереди запаску или передникъ» (Шаменков «Образы козаків» 10).

⁵ Опис серпанку в рукописі О. Шафонського: «Головы у замужнихъ женицинъ всегда покрыты шапочкою круглою, которая чепецъ, порусски сборникъ называется, а сверхъ оныхъ обвертываютъ голову бѣлою длинною холстиною, или фатою, нарочно для сего тканую, которая намятка, а потонѣе серпанокъ называется» (Шаменков «Образы козаків» 10).

Бібліографія

- Paszkowski, Marcin. *Dzieje Tureckie, y utarczki Kozackie z Tatary. Tudziesz też, o Narodzie, Obrzędziech, Nabożenstwie, Gospodarstwie, y Rycerstwie &c. Tych Pogan, ku wiadomości ludziom roznego stanu pozytywne. Przydany iest do tego, Dictionarz ięzyka Tureckiego, y Disputatia o wierze Chrześcianańskiej, y Zabobonach Bisurmańskich etc. Przez Marcina Paszkowskiego, na czworo Xiąg rozdzielone opisane y wydane.* Krakow, 1615.
- Turnau, Irena. *Słownik ubiorów: tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.* Warszawa: Semper, 1999.
- Бушак, Станіслав та ін. *Козак Мамай.* Київ: Родовід, 2008.
- Вовк, Хведір. *Студії з української етнографії та антропології.* Прага: Український громадський видавничий фонд, 1928.
- Голобуцький, Володимир. *Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775.* Київ: Видавництво АН УРСР 1961.
- Зайченко, В. «Вбрання XVIII століття у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.» *Скарбниця української культури*, вип. 10, 2007-2008, с. 41-47.
- Косміна, Оксана. «Вбрання української еліти XVII–XVIII ст.» *Соціум. Альманах соціальної історії*, вип. 11-12, 2015, с. 330-364.
- Котляревський, Иван. *Виргилиева Енеида на малоросийский язык переложенная И. Котляревским.* Харьков: В Университетской типографии, 1842.
- Котляревський, Иван. *Енеїда*, Київ: Радянська школа, 1989.
- «Енеїда Івана Котляревського.» *ПОУНБ ім. І. П. Котляревського*, library.pl.ua/books/Eneida/Eneida.html. Дата звернення 1 Липня 2022.
- Матейко, Катерина. *Український народний одяг. Етнографічний словник.* Київ: Наукова думка, 1996.
- «Распоряжение князя А.И. Шаховскаго о разделении малоросийскихъ коваковъ на «выборныхъ» и «подпомощниковъ», 1735 г.» *Киевская старина*, год двадцать первый, февраль, отдел II, 1902, с. 83-88. history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_KStar_1902/e_dzherela_KStar_1902.pdf. Дата звернення 1 Липня 2022.
- Славутич, Євген. *Військовий костюм в Українській козацькій державі: уніформологічний словник.* Київ: Інститут історії України, 2012.
- Стельмашук, Ганна. *Традиційні головні убори українців.* Київ: Наукова думка, 1993.
- Тинченко, Ярослав. *Як було зламано козацькі звичаї у XVIII столітті.* Київ: Темпора, 2018.
- Шаменков, Сергій. «Поясний одяг в гардеробі населення українських земель та в костюмі козацтва кінця XVI першої половини XVII ст.» *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції*, ред. О. Заремба, Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О.А., 2021, с. 199–202.
- Шаменков, Сергій. «Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років- історія циклу малюнків з рукопису О. Шафонського.» *Стрій*, № 2, ч.1, 2020, с. 3-106. *Стрій*, www.striy.org.ua/index.php/striy/article/view/Striy2_Shamenkov1.
- Шаменков, Сергій. «Серм'яга, жупан та герм'як в гардеробі українських козаків XVII ст.» *Науковий вісник Національного музею історії України*, (7), 2021, с. 462-471. *Науковий вісник Національного музею історії України*, visnyk.nmiu.org/index.php/nv/article/view/503.

Сергій Шаменков

Образи козаків у творчості Жана-П'єра Норблена

Ключові слова: *Жан-П'єр Норблен, українські козаки, надвірні козаки, одяг, XVIII ст.*

В статті розглянуті замальовки українських козаків, виконані Жаном-П'єром Норбленом у 1770–1780-ті рр. Широкому загалу відомі дві з них, видані в 1817 р. в альбомі «Zbiór wzorowy rozmaitych polskich ubiorów / Collection de costume polonaise». Було досліджено можливу історію створення цих образів, їхній контекст та зроблено припущення, що їх прототипами слугували надвірні козаки князя Адама Чарторийського – українські козаки на службі польського магната.

Serhii Shamenkov

Images of Cossacks in the works of Jean-Pierre Norblin

Keywords: *Jean-Pierre Norblin, Ukrainian Cossacks, court Cossacks, clothing, 18th century.*

The article examines sketches of Ukrainian Cossacks made by Jean-Pierre Norblin in the 1770s and 1780s. Two of them are widely known, published in 1817 in the album “Zbiór wzorowy rozmaitych polskich ubiorów / Collection de costume polonaise”. The possible history of the creation of these images, as well as their context are investigated, and an assumption is made that the prototypes were the court Cossacks of Prince Adam Czartorysky – Ukrainian Cossacks in the service of the Polish magnate.

Шаменков Сергій Ігорович

Уніформолог, дослідник історії костюму, художник-ілюстратор.

Shamenkov Serhii

Uniformologist, researcher of the costume history, artist/illustrator.

e-mail: rogala@striy.org.ua

Дві постаті українських козаків авторства Жана-П'єра Норблена (фр. Jean-Pierre Norblin de la Gourdain, р.ж. 1745–1830 рр.), напевно, знайомі усім, хто цікавиться історією козацтва (Мал. 1, а, б) («Zbiór wzorowy ... (1)»; «Zbiór wzorowy ... (2)»). Ці фігури в шароварах, з люльками та з заломленими шапками не раз публікувалися, копіювалися і, як результат, стали досить поширеними в книжках та загальноосвітніх ресурсах на кшталт Вікіпедії. Ці образи суттєво вплинули на уявлення про одяг українських козаків XVIII ст., тому необхідно дослідити, кого ж насправді зобразив Норблен, якими були час та контекст створення цих малюнків.

Пензлю Жан-П'єр Норблена належить чимало малюнків, присвячених козацтву, а деякі з них підписані саме як українські козаки. Роботи ці були створені наприкінці XVIII ст. і більшість із них, на жаль, маловідомі широкому загалу. А між тим там зображено багато цікавих деталей. Що ще більш цікаво, так це те, з кого саме змальовані ці образи, хто був їх прототипами.

Жан-П'єр Норблен був запрошений у середині 1770-х рр. князем Адамом Чарторийським до Варшави. У Варшаві він викладав мистецтво та створив велику кількість різних робіт як для родини Чарторийських, так і для Хелени Радзивілл, для декору її маєтку «Аркадія». Також Норблен створив кілька робіт для королівського двору. Переважно це були барокові жанрові полотна, графічні роботи, портрети, художній декор інтер'єрів магнатських палаців (Batowski 63, 90). Окрім цього, Норблен у своїх шкіцах (ескізах) задокументував шляхетське життя, сеймики, костюми та побут мешканців Речі Посполитої. Під час життя та роботи у Польщі він час від часу виїжджав до Саксонії та кілька разів до Франції. Під час повстання Тадеуша Костюшка митець став його хронікером, зображуючи різні строї військових, як поляків, так і супротивника. У 1804 р. Норблен остаточно повернувся до Парижу. Тут він згодом, опрацювавши свої натурні шкіци, які створювалися протягом 1780–1790 рр., видав у 1817 р. загальновідому збірку жанрових робіт

«Zbiór wzorowy rozmaitych polskich ubiorów / Collection de costumes polonaise» (Norblin and Debucourt), що зображають мешканців Речі Посполитої в костюмах, які вони носили наприкінці XVIII ст. Два найвідоміші малюнки опубліковані саме у цій роботі (Мал. 1, а, б)¹.

Значна кількість малюнків Жан-П'єра Норблена нині зберігаються у зібранні Національного музею у Кракові (пол. Muzeum Narodowe w Krakowie)². І серед замальовок різних типажів у костюмах, нам у першу чергу цікава серія його робіт, пов'язаних з козацтвом та українцями. Зокрема, серед кількох робіт із підписами є малюнок кіннотника, датований 1799 р., із підписом «Український козак» (Мал. 2, а) (інв. ном. MNK XV-Rr.-1399) («Ukrainian Cossack (2)»). Виглядає він дещо незвично: зображено постать бородатого українського козака у довгому жупані, поверх якого одягнута коротка куртка, а на голові – поставлена хутром до гори шапка. Козак озброєний списом, пістолетом та ятаганом.

Серед інших відомих нам малюнків митця є сюжет із підписом «Коломийка», де зображені козаки, які грають на музичних інструментах, та козак, який танцює з дівчиною (Мал. 2, б) (Batowski 162). Жіноча постать дуже подібна на дівчину-українку з видання 1817 р., що дає нам підстави вважати, що зображено саме козаків-українців. Що цікаво, козак показаний у досить неширокому, та скоріш вузькому поясному одязі та у черкесці з вильотами. Такого типу одяг видно й на кількох інших малюнках козацьких вершників: (Мал. 2, в) (інв. ном. MNK XV-Rr.-1546) («Cossack on Horseback (1)»); малюнок 1794 р. (Мал. 3, г) (інв. ном. MNK XV-Rr.-1526) («Cossack on Horseback (2)»); малюнок 1794 р. (Мал. 3, а) (інв. ном. MNK XV-Rr.-1523) («Cossack on Horseback (3)»); (Мал. 2, г) (інв. ном. MNK XV-Rr.-1426) («Cossack on Horseback (4)»).

Козаки на малюнках Жан-П'єра Норблена показані в різних строях (є постаті в коротких кунтушах або черкесках з рукавами вильотами), у різних шапках (у тому числі у високих шапках зі шликом), у вузькому поясному одязі або

¹ В зібранні Національного музею у Кракові зберігається ескіз одного із цих малюнків датований 1818 р. (Мал. 1, в) (інв. ном. MNK III-гус.-13982) («Ukrainian Cossack (1)»).

² Пошук творів Жан-П'єра Норблена на сайті музею («Muzeum Narodowe») через запит «Norblin, Jan Piotr».



Мал. 1. (а, б) – Малюнки «українських козаків», надруковані в «Zbiór wzorowy rozmaitych polskich ubiorów / Collection de costumes polonaise» (© Gallica); (в) – ескіз датований 1918 р. (інв. ном. MNK III-гус.-13982) (© Muzeum Narodowe w Krakowie).

в шароварах. Також у Норблена є й ескізи піших постатей козаків, наприклад козака із файкою 1782 р. (Мал. 3, в) (інв. ном. MNK III-гус.-13984) («Kozak z fajką»), та малюнок 1818 р., що є чорно-білим варіантом «Українського козака» з видання 1817 р. «Zbiór wzorowy rozmaitych polskich ubiorów» (Norblin and Debucourt) (Мал. 1, в) (інв. ном. MNK III-гус.-13982) («Ukrainian Cossack (1)»).

То звідкіля ж Жан-П'єр Норблен брав образи для своїх малюнків, і в першу чергу козаків? Більшість свого часу він працював на князя Адама Чарторийського та мав можливість неодноразово бачити надвірних козаків та гайдуків князя. У 1792 р. ці надвірні козаки увійшли у склад кінного полку, який так і називали – «козацьким». Крім того, Б. Гембаржевський у своєму дослідженні на підставі замальовок, які він бачив перед Другою світовою війною, дійшов висновку, що зображення козаків, відомі нам за виданням 1817 р., також були зроблені із замальовок надвірних козаків князя Адама Чарторийського (Gembarzewski tabl. 230,

231). Окрім надвірних козаків князя Адама Чарторийського, у полку були ще корсунські козаки. У князя були маєтки на Волині та Поділлі, і, ймовірно, саме звідти походили ці князівські надвірні козаки, які мали одяг у козацькому стилі та носили довгі чуприни. Таким чином зрозуміло, що значна кількість козаків цього полку мали українське, козацьке походження. Якщо вже ж ці надвірні козаки були прототипами для малюнків Норблена, то варто окреслити кольорові гамми в їхньому одязі, відомі нам з інших джерел. Козаки з надвірних, що увійшли до другого полку під командою полковника С. Орбановського, вдягалися таким чином: шапка чорного хутра із кармазиновим верхом (флама), кунтуш чорний, обшитий білою тасьмою, жупан кармазиновий, чорні шаровари із білими лампасами, паси біло-кармазинові, паслядунки із чорної шкіри, коричневі чоботи, всі металеві деталі з білого металу, а бурки чорно-коричневі (Gerper 201-205).

Перші натурні замальовки Жана-П'єра Норблена, на яких фігурують козаки,



а



б



в



г

Мал. 2. Малюнки козаків, виконані Жан-П'єром Норбленом в 1770–1780-ті рр. (© Muzeum Narodowe w Krakowie): (а) – інв. ном. MNK XV-Rr.-1399; (б) – за Z. Batowski; (в) – інв. ном. MNK XV-Rr.-1546; (г) – інв. ном. MNK XV-Rr.-1426.

датовані 1787 р. (Мал. 3, д) (інв. ном. MNK III-рус.-13946) («Bust of a Cossack»), а решта, вочевидь, виконана в період з 1787 по 1794 рр. Зокрема, останні віднайдені нами малюнки серії датовані 1794 р., наприклад: (Мал. 3, б) (інв. ном.

MNK XV-Rr.-1121) («Cossack on Horseback (5)»); (Мал. 3, г) (інв. ном. MNK XV-Rr.-1526) («Cossack on Horseback (2)»).

Норблен прибув у Польщу вже після знищення Січі та козацтва, крім того, він

№4 (2022)



Мал. 3. Малюнки козаків, виконані Жан-П'єром Норбленом в 1770–1780-ті рр. (© Muzeum Narodowe w Krakowie):
 (а) – інв. ном. MNK XV-Rr.-1523; (б) – інв. ном. MNK XV-Rr.-1121; (в) – інв. ном. MNK III-гус.-13984;
 (г) – інв. ном. MNK XV-Rr.-1526; (д) – інв. ном. MNK III-гус.-13946.

не виїжджав на територію України, тобто він не міг ніяк побачити справжніх низовців-запорожців. Відповідно він їх і не зображав. Все, що міг побачити та зобразити митець, так це підданих князя А. Чарторийського – українців, його надвірних козаків, одягнутих та споряджених у стилі «запорізьких козаків», або надвірних козаків інших магнатів. Згодом, у 1790-ті рр., під час повстання Т. Костюшка, митець міг бачити й

російських козаків, яких також замальовав.

Коли саме були зроблені широко розтиражовані малюнки двох українських козаків у шароварах з праці «Zbiór wzorowy rozmaitych polskich ubiorów» 1817 р., ми наразі достеменно не знаємо. Цілком імовірно, що автором були використані старі натурні шкци 1780–1790 рр. (Batowski 158). Моделями для Норблена скоріш за все слугувати надвірні козаки князя

Адама Чарторийського – українські козаки на службі польського магната. Козаки, показані на малюнках Норблена із краківської колекції, демонструють строї у козацькому стилі кінця 1780-х – першої половини 1790-х рр. А над малюнками до праці «Zbiór wzorowy rozmaitych polskich ubiorów» 1817 р. Жан-П'єр Норблен працював уже із Філібером-Луї Дебюкур, і разом митці зобразили персонажів, одягнутих у козацький стилістиці 1780–1790 рр.

Бібліографія

- Batowski, Zygmunt. *Norblin*. Lwów: E. Wende, 1911.
- «Bust of a Cossack.» *Muzeum Narodowe w Krakowie*, zbiory.mnk.pl/en/search-result/catalog/11200. Accessed 1 July 2022.
- «Cossack on Horseback (1).» *Muzeum Narodowe w Krakowie*, zbiory.mnk.pl/en/search-result/catalog/235060. Accessed 1 July 2022.
- «Cossack on Horseback (2).» *Muzeum Narodowe w Krakowie*, zbiory.mnk.pl/en/search-result/catalog/233815. Accessed 1 July 2022.
- «Cossack on Horseback (3).» *Muzeum Narodowe w Krakowie*, zbiory.mnk.pl/en/search-result/catalog/233636. Accessed 1 July 2022.
- «Cossack on Horseback (4).» *Muzeum Narodowe w Krakowie*, zbiory.mnk.pl/en/search-result/catalog/228518. Accessed 1 July 2022.
- «Cossack on Horseback (5).» *Muzeum Narodowe w Krakowie*, zbiory.mnk.pl/en/search-result/catalog/209339. Accessed 1 July 2022.
- Gembarzewski, Bronisław. *Żołnierz polski. Ubiór, uzbrojenie i oporządzenie wojska polskiego od XI wieku do 1831 roku*. T. II, Warszawa: Wydaw. Min. Obrony Narodowej, 1962.
- Gepner, S. «Materialy munduroznawcze.» *Bron i Barwa*, № 10, 1938, s. 199-205.
- «Kozak z fajką.» *Muzeum Narodowe w Krakowie*, zbiory.mnk.pl/en/search-result/catalog/13308. Accessed 1 July 2022.
- «Muzeum Narodowe w Krakowie – digital collection.» *Muzeum Narodowe w Krakowie*, zbiory.mnk.pl. Accessed 1 July 2022.
- Norblin, Jean-Pierre and Philibert-Louis, Debucourt. *Zbiór wzorowy rozmaitych polskich ubiorów / Collection de costumes polonaise*. Paris: Charles Bance, Marchand d'Estampes, rue J.J. Rousseau, N° 10, 1817.
- «Ukrainian Cossack (1).» *Muzeum Narodowe w Krakowie*, zbiory.mnk.pl/en/search-result/catalog/13204. Accessed 1 July 2022.
- «Ukrainian Cossack (2).» *Muzeum Narodowe w Krakowie*, zbiory.mnk.pl/en/search-result/catalog/226502. Accessed 1 July 2022.
- «Zbiór wzorowy rozmaitych polskich ubiorów, pędzlem znanego malarza Norblin, wydanych a przez sławnego Debucourt, na miedzi wyrzniętych (1).» *Gallica*, gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8449724s/f25.item. Accessed 1 July 2022.
- «Zbiór wzorowy rozmaitych polskich ubiorów, pędzlem znanego malarza Norblin, wydanych a przez sławnego Debucourt, na miedzi wyrzniętych (2).» *Gallica*, gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8449724s/f26.item. Accessed 1 July 2022.

Сергій Шаменков

Опришки-збійники доби Олекси Довбуша: зовнішній вигляд, одяг та зброя

Ключові слова: *Олекса Довбуш, опришки, Карпати, одяг, XVIII ст.*

Стаття присвячена дослідженню одягу та спорядження опришків-збійників доби Олекси Довбуша. Використовуючи широке коло писемних, зображувальних та матеріальних джерел, ми розглянули елементи одягу опришків, а на їх основі було створено графічні реконструкції збійника та ватажка опришків Олекси Довбуша.

Serhii Shamenkov

Opryshky outlaws of the era of Oleksa Dovbush: appearance, clothes and weapons

Keywords: *Oleksa Dovbush, opryshky, Carpathians, clothing, 18th century.*

The article deals with the research of the clothes and equipment of the opryshky outlaws of the era of Oleksa Dovbush. Using a wide range of written, pictorial and material sources, we examined the elements of clothing of the opryshky, and on that basis, the graphic reconstructions of Oleksa Dovbush, the outlaw and opryshky leader, were created.

Шаменков Сергій Ігорович

Уніформолог, дослідник історії костюму, художник-ілюстратор.

Shamenkov Serhii

Uniformologist, researcher of the costume history, artist/illustrator.

e-mail: rogala@striy.org.ua

Навколо образу Олекси Довбуша створено чимало легенд, художніх та наукових творів. Оцінки його особистої діяльності та діяльності подібних збійників (тобто розбійників) різняться. У захопливо-романтичних творах збійники виступають народними героями – карпатським аналогом Робін Гуда та його друзів. Другий, радикально протилежний погляд сформувався ще у XVIII ст. та актуальний і понині. Він базується на підставі історичних записів конфесат, скарг та фактів про численні злочини, пограбування і вбивства. Всі ці злочинства вчинялися проти представників вірменської, юдейської, польської та руської (української) громад і не мали чіткого антифеодалного чи революційного забарвлення. Але ми не будемо зосереджуватися на оцінці дій Олекси Довбуша, оскільки це вже не раз було описано багатьма авторами¹. Нас цікавить інше: а як власне виглядали оці опришки, який одяг вони носили в першій половині XVIII ст., в період життя Довбуша та після його смерті. Сучасні уявлення, численні книжні ілюстрації та твори мистецтва, у тому числі кінематографічні, малюють образи, що нав'язно значно пізнішими етнографічними комплексами одягу, які склалися в другій половині XIX – початку XX ст. Між тим, мешканці Угорщини, Прикарпаття, Покуття і Гуцульщини першої половини XVIII ст., сам Довбуш та його «легені» носили одяг, який багато в чому відрізнявся від поширених сучасних загальних уявлень та етнографічних строїв. Також потрібно зважати на те, що серед легенів Довбуша були і русини, і волохи, й угорці, і вони звісно носили звичний саме для них одяг.

До нашого часу збереглося два портрети, які вважаються створеними у XVIII ст. (Мал. 1, а, б), а також опис одягу самого Довбуша, в якому він прийшов на свої останню зустріч із чужою жінкою. Деякі інші подробиці одягу того часу можна віднайти у спогадах сучасників, судових справах та небагатьох зображеннях мешканців Карпат першої половини XVIII ст., які дійшли до нашого часу на гравюрах, портретах та церковних зображеннях.

Описи одягу Олекси Довбуша та його збійників-опришків у судових документах.

Одяг самого Олекси Довбуша відомий нам за описом 1850 р. очевидця, мешканця с. Вижне Жаб'є 120-річного Шимона, який запам'ятав його в юнацькі роки. Звичайно, між цими спогадами та смертю Довбуша пролягає 100 років і за цей час на спогади 120 річного діда наклалися інші уявлення та міфи, але тим не менш ми їх згадаємо: «Олекса був високий, плечистий, темноволосий, краснолиций, рухливий, мав усмінене обличчя, проникливе око, дзвінкий голос. На ньому була шапка з навиним пір'ям, мазана сорочка, широкий пояс, за ним – два пістолі, порохівниця, капшук на тютюн, торба, на плечі – кріс» (Грабовецький 75). Цікаво відмітити що тут, як і в інших прижиттєвих описах, які ми наведемо нижче, відсутня така деталь як широкий на клямрах з латуні шкіряний пояс, а широкий пояс згаданий у цьому фрагменті, судячи із зображувальних джерел, є просто тканим.

Другий опис, вже документальний, був засвідчений у Станіславівському міському суді. Опришок прийшов на зустріч до жінки, якої він домагався, та був підстрелений її чоловіком. Досить цікаво, що одяг Довбуша був ретельно описаний в документі, опублікованому в 1857 р.: «*W chaszczu, pod drzewem smerekowym naleźliśmy je szcze żywego Olexę Doboszczuka: w gugli zadubionej, w sieraku takowymże, w koszuli w oliwie zatłuszczzonej, i w smole umaczanej*» («*Pokucie przez*» 732). Аналізуючи документи та описи зібрані В. Грабовецьким та Ю. Целевичем можна віднайти додаткові деталі одягу та спорядження Довбуша. Так, за текстом наведеним у Ю. Целевича, Довбуш був одягнутий у просту сорочку, яка була виварена у олії та вимочена у смолі, а поверх сорочки згадано гугло та сірак: «*pod Drzewem Smerekowym naleźliśmy jeszcze żywego Olexy Doboszczuka Guglo zadubiono w Sieraku takowymże w koszuli w oliwie zatłuszczzonej u w Smole umaczanej*» (Целевич 180). Окрім цього згадано: карафка, хрест, шмат срібла, іконка (ці речі були вкрадені у П. Романовського) та порохівниця з бляхи (Грабовецький 75; Целевич 180). В одному із джерел описано, що при ньому був

¹ Зокрема, рекомендуємо ознайомитися із коротким нарисом к.і.н. Мирослава Волошука (Волошук «Ким насправді був Олекса Довбуш?»).

№4 (2022)



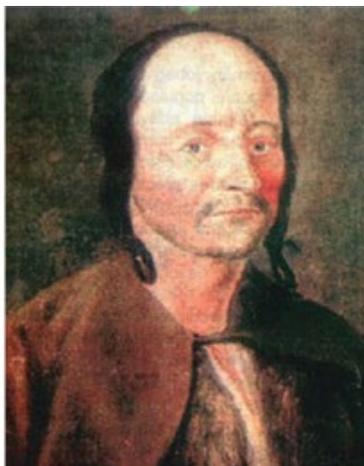
а



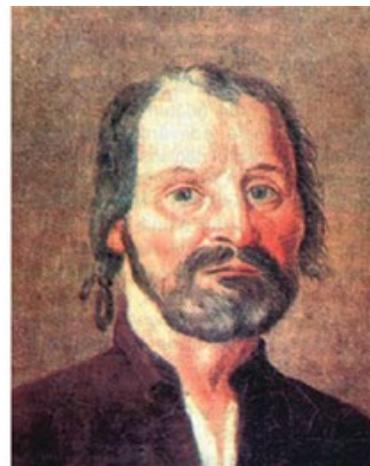
б



в



г



д

Мал. 1. (а) – Портрет Олекси Довбуша 1746 р.; (б) – портрет Олекси Довбуша кінця XVIII–XIX ст.; (в–д) – портрети керманічів повстання 1784 р. в Трансильванії – Клошки, Хорії та Кришана.

хрест з діамантами (Грабовецький 228, 229), а в іншому згадані пістолі та крис-цешенка (тобто рушниця), які в Довбуша забрали опришки (Грабовецький 264, 266).

Ще один опис із суду розповідає про те, що Довбуш зазвичай носив рушницю, при боці мав меч (вочевидь мався на увазі палаш – С.Ш.),

за поясом носив топорець і два пістолі, у руці – рогатину, а з пояса звисав ніж, який звався чепеликом. Усі інші опришки були озброєні так само, окрім мечів (Целевич 157). Вочевидь, меч (палаш) був ознакою саме ватажка. Зброю опришки діставали з різних джерел, одним з яких були наїзди: «Zabrał potym pieniądze czterysta bitych

talarów , strzelb cztery, pistoletów par trzy, i dwie szpady» («Pokucie przez» 734). Але частину військових припасів та горілку збійники Довбуша отримували в інший спосіб: *«Dostarczali im ci żydzi bukłagami gorzałki, legumin, prochu, ołowiu na kule, toporców, strzelb» («Pokucie przez» 708).*

Серед опришків того часу вирізняється один колоритний персонаж, якого неможливо не згадати – Семен Бушук на псевдо Пістолетник. Цей легень з якоїсь скали роздобув собі заіржавілий панцир (тобто кольчугу) із місюркою, і, вичистивши їх, ходив у тому на розбій (Целевич 258).

У судових справах та конфесатах нерідко згадується одяг і інших опришків, зокрема: *«koszulę, chłopsznie i czapkę» («Pokucie przez» 730).* В одному з описів судової справи захоплений опришок зізнався, що серед різних пограбованих речей було полотно, з якого вони замовили собі пошити сорочки (Целевич 226). В іншому випадку серед пограбованого виявилось сукно, і опришок Зеленчук одержав з тої здобичі у пай кілька ліктів сукна на пошив *«убране»* (Целевич 274).

Ще один цікавий факт із конфесатів: легень Максим, який на закид, що, мовляв, він з пограбованого взяв та носив жидівську шапку, на те на допиті відповів, що то неправда і він завжди носив свою шапку з *«сивих смушків»* (Целевич 226).

Іконографічні пам'ятки першої половини XVIII ст.

Серед настінних розписів церков, на гравюрах та полотнах першої половини XVIII ст. збереглися образи мешканців регіону, які дають нам можливість уявити як їх зовнішній вигляд, так і одяг, який вони носили. Серед них є декілька зображень збійників (опришків) – мешканців Карпат, угорців, волохів, трансильванців та русинів. Це, зокрема, портрети збійника Ондраша, який був убитий у 1715 р.², із зібрань музеїв у Пршиборі (Чехія) (Мал. 2, а) (*«Sbírkové předměty z výstav»*) та Цешині (Польща) (Мал. 2, б) (Jerabek 242). Відоме зображення збійника 1703 р. авторства гравера Каспара Луйкена (Мал. 2, в) (*«Welt-Galleria»*). Воно досить сильно нагадує вищезгадані портрети Ондраша, що дозволяє припустити використання подібних

портретів як основи для цієї гравюри.

До інших зображень збійників належить дереворит кінця XVII – початку XVIII ст. із зображенням гайдука та збійника (праворуч) в типовому для цього персонажа одязі (Мал. 2, г) (*«Góral i hajduk»*). Цікаво відмітити шапку збійника, прикрашену мушлями каурі та пір'ям. Він одягнений у сорочку, має вузький поясний одяг, вочевидь *«убране»* (угорський аналог назви такого типу одягу – *«надраги»*) і озброєний сокиркою, рушницею та ножем.

Згадаємо і портрети власне Олекси Довбуша. Один із них, невідомого автора, датований 1746 р. (Мал. 1, а) (*«Aleksy Dobosz grafika»*) і викликає враження зробленого з натури. Зображення дуже цікаве через деталі декору сорочки. Другий портрет був виявлений у Львівському музеї образотворчого мистецтва в 1959 р. (Мал. 1, б). Вважається, що полотно написано невідомим автором в XVIII ст., але його експертиза не проводилася. Образ на полотні ніяк не схожий на малюнок олівцем 1746 р., а сама стилістика письма натякає, що полотно написано або у самому кінці XVIII ст., або вже у XIX ст. У будь-якому разі, ми вважаємо його уявним портретом, виконаним значно пізніше часу життя та діяльності Довбуша.

Завершують цикл збійників досить цікаві портрети керманічів повстання 1784 р. в Трансильванії – Клошки, Хорії та Крішана

Мал. 2. (а) – Портрет збійника Ондраша з зібрання музею в Пршиборі (© *Krajinske muzeum v Pribore*); (б) – портрет збійника Ондраша з зібрання музею в Цешині; (в) – збійник, гравюра 1703 р. авторства Каспара Луйкена; (г) – дереворит кінця XVII – початку XVIII ст. із зображенням гайдука та збійника (праворуч) (© *Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie*); (д) – малюнок угорського пішого вояка – толпача; (е) – невідомий вояк із шаблею (© *Nordiska museet*); (є) – малюнок волоха 1743 р. авторства Джона Міллера; (ж) – малюнок волоха 1729 р.; (з) – гравюра кінця 1780-х рр. із праці Бальтазара Гакета; (и) – гураль кінця XVIII – початку XIX ст. авторства Міхала Стаховича.

² Обидві фігури на картині зображують Ондраша – це одночасно його прижиттєвий образ і момент смерті.



а



б



в



г



д



е



є



ж



з



и



а



б



в



г



д

№4 (2022)

(Мал. 1, в-д) («Chc ciosca»; «Chc crisan»; «Chc horea»). Хоч вони і більш пізнього часу, але так само, як і більш ранні джерела, демонструють характерні образи та одяг.

Серед інших ілюстративних джерел варто відмітити зображення і інших жителів Карпат: малюнок угорського пішого вояка – толпача (Мал. 2, д) («Talpas katona»), невідомого вояка із шаблею із зібрання Скандинавського музею (Мал. 2, е) («Tavla – Nordiska museet»), зображення волохів, одне авторства Джона Міллера, також відомого як Йоганн Себастьян Мюллер (Johann Sebastian Müller) (р.ж. 1715–1792 рр.), видане у 1743 р. (Мал. 2, є) («A Wallachian Tolpatch with his Arms»), і друге, видане 1729 р. у альбомі «Trachten-Kabinett von Siebenbürgen» (Мал. 2, ж) («Trachten-Kabinett von Siebenbürgen»).

Цікаві образи гуцулів показані на гравюрі кінця 1780-х рр. із праці Бальтазара Гакета (Мал. 2, з) (Hacquet XIX). Гуцули, які танцюють, одягнуті у сорочки із підкатаними широкими рукавами, підперезані тонкими пасами і мають полотняні штани-гаті. На головах зображені хутряні шапки. Хоч ця гравюра пізніша за час, який нас цікавить, але цілком відображає одяг гуцулів середини XVIII ст. Подібні шапки, наприклад, показані на постатях із церкви св. Юра з Дрогобича (Мал. 3, г). Ще одне зображення авторства Міхала Стаховича (Michał Stachowicz) (р.ж. 1768–1825) показує гуралю кінця XVIII – початку XIX ст. (Мал. 2, и) («[Góral] – Stachowicz Michał»). Це зображення цікаве нам, оскільки відображає часові зміни у крої сорочки, зокрема, рукава зібрано у манжети.

Особливо цікавим джерелом є церковні розписи, і тут варто відмітити поліхромні розписи з теренів Польських Бещад, із храму в Оравці (Польща). На них зображено велику кількість персонажів у різноманітному гуральському одязі, який перегукується з іншими

зображеннями та описами з наших теренів (Мал. 3, а, б, в) («ORAWKA... (15)»; «ORAWKA... (17)»; «Tízparancsolat (5)»). Одним з перших хронологічно, датованим 1711 р., є розпис із уже згаданої церкви Святого Юра у Дрогобичі. Показані постаті наочно демонструють комплекси чоловічого одягу того часу та зброю (Мал. 3, г) (Міляєва 298; Скоп 67, 73).

На іконі «Страшний суд» другої половини XVIII ст. із церкви села Сухий Великоберезнянського району Закарпаття містяться зображення грішників (Мал. 3, д). На них видно високі повстяні чорні шапки з лопатями, білі сорочки заправлені у сині уброне та червоні, вочевидь ткани, паси.

Види одягу, який носили опришки.

Одяг мешканців Карпат у першій половині XVIII ст. мав багато спільних рис з одягом народів, які межували з карпатським регіоном, а тому в ньому ми можемо знайти волоські, угорські, румунські та польські впливи, та й загалом вони були між собою дещо подібні. Якщо окреслити його основні риси, то виходить відносно короткий, легкий та теплий одяг, що підходив для життя в гористій місцевості.

Чоловічі головні убори, можна поділити за матеріалом виготовлення на сукняні (повстяні) та сукняно-хутряні. В окреслений нами період були дуже поширені високі повстяні ковпаки циліндричної форми із лопаттю. Такі шапки носили і гуцули, і угорці, і волохи з теренів Словаччини, горяни та вояки з терен Речі Посполитої. Прикрашалися вони по кінцях лопаті китицями та нашитими мушлями каури (Мал. 2, г; Мал. 3, а; Мал. 4). Шапки такої конструкції широко представлені в іконографічних джерелах першої половини XVIII ст., зокрема, на гравюрах та картинах збійників (Мал. 2, а-в), волохів (Мал. 2, ж) та сюжетних розписах з костелу у Оравці (Мал. 3, а). Зрештою навіть збереглася шапка такого типу, яку носив словацький збійник Ю. Юношик, і яка зараз зберігається в музеї Ліптовського в Ружомберку (Мал. 4) («Slovenský národný»). Шапка висотою 164 мм виготовлена з повсті коричневого кольору (можливо, вона вигоріла на сонці та початково була чорного кольору) та обшита зверху пасмантерією і мушлями каури.

Іншим варіантом повстяного капелюха був крилатий капелюх із трохи підгорнутими, але

◀ **Мал. 3.** (а-в) – поліхромні розписи із храму у Оравці (© *mik Krakow*; © *Elekes Andor*); (г) – розпис із церкви Святого Юра у Дрогобичі; (д) – фрагмент ікони «Страшний суд» другої половини XVIII ст. із церкви села Сухий Великоберезнянського району Закарпаття.



Мал. 4. Шапка словацького збійника Ю. Юношика.

досить широкими полями, прикрашений шнуром та нашитими мушлями каури (Мал. 3, а, в).

Ще одним типом була шапка з хутра «*czapkę lisią, zwaną kłepanie*» («*Pokucie przez*» 665) які можна побачити на гравюрі кінця 1780-х рр. із праці Бальтазара Гакета (Мал. 2, з) та розпису церкви Святого Юра у Дрогобичі (Мал. 3, д).

Для того, щоби повсть тримала форму, її змащували смолою чи жиром. Ця технологія виготовлення вівчарських капелюхів дійшла і до етнографічного часу. У звичайний капелюх кілька разів доїли овець, а коли той набирав достатню кількість жирів, його висушували. Такий капелюх мав тверді криси і не пропускав воду. Вочевидь, у такий самий спосіб виготовлялися й більш ранні повстяні капелюхи.

Повстяний капелюх–«*крисаня*» із широкими полями в час, що ми розглядаємо, часто обшивався по полях мушлями каури. У наступному, ХІХ ст. поля значно зменшилися та почали загортатися нагору, а традиція прикрашання мушлями відійшла. І його в 1857 р. вже описували наступним чином: «*Kapelusz czyli tak zwane kresanie, formy stożkowatej, lub z główką okrągłą, a szerokimi brzegami, ma w koło szeroką blaszkę lub wstążkę, częstokroć pierścieniami, kółkami i innemi błyskotkami nawieszaną, z za której pióro pawie powiewa*» («*Pokucie przez*» 665).

Чоловічий традиційний гуцульський стрій включає білу полотняну сорочку з розрізом

посередині спереду, широкими, зібраними біля зап'ястя, рукавами та коміром-стійкою. Крої її із одного шматка полотна, складеного навпіл. Зокрема, таку сорочку можна побачити на малюнку гураля кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. (Мал. 2, и).

Крій сорочок першої половини ХVІІІ ст. був відмінним від згаданого вище етнографічного крою. «Старі кошулі» виділялися відсутністю коміра та вільними широкими рукавами (Соць та Мартинчук 69), а найдавнішим видом сорочок бойків та лемків Закарпаття була довга сорочка із пілкою-вставкою збоку, глибоким розрізом пазухи та довгими рукавами. Звертаючись до опису сорочки Олекси Довбуша, варто відмітити її можливий колір, пов'язаний з обробкою: «*w koszuli w oliwie zatłuszczonej, i w smole umaczanej*» («*Pokucie przez*» 732). Чорної смоли, виготовленої з нафтопродуктів, у той час не існувало, тому сорочка не могла бути в буквальному сенсі чорною від смоли. Вона була виварена в олії та смолі з деревини, можливо схожої по складу на дьоготь, що надавало їй жовтувато-брунатного або брудно-коричневого кольору. На зображеннях періоду немає сорочок чорного кольору та не вказано, що для пошиття використовували фарбовану чорну тканину.

Поверх сорочки вдягали неширокий пас. Поширене уявлення про існування в період життя Довбуша широких карпатських чересів з мосяжними (тобто латунними або мідними) клямрами хибне. Жодне з іконографічних джерел першої половини та навіть кінця ХVІІІ ст. не показує такі череси в Карпатах. Не згадуються вони й у синхронних історичних документах, і зрештою, його не було на самому Довбуші під час його смерті, про що свідчать описи. Натомість на численних зображеннях видно прості, часто червоного кольору, плетені або вузькі шкіряні пояси. На зображеннях горян широкі шкіряні череси з'являються у 1820-х рр., а найдавніші зразки широких гуцульських чересів датуються другою половиною ХІХ ст.

Поясний одяг горян бував різним та залежав від сезону. Це могли бути вузькі види «*Spodnie białe obcisłe*» («*Pokucie przez*» 666): «*gami*», «*gaci*» або зимові суконні холошні штани. Влітку мешканці Карпат носили білі полотняні штани («*gami*», «*gaci*») на очкурі або шкіряному поясі, а взимку чоловіки носили білі чи сукняні штани

з фарбованого сукна («холошні»). Поясним чоловічим вбранням бойків і лемків Закарпаття були літні полотняні штани («*gati*», «*надраги*») та зимові сукняні штани. За розмірами бойківські та лемківські штани були довшими і вужчими за долинянські (Соць та Мартинчук 70).

Цікаво, що *надраги* за кроєм фактично були аналогом вузьких *убране*. В цьому ракурсі варто згадати вищезгаданого опришка Зеленчука, який узяв сукно на пошив *убране*, а також численну іконографію, на якій ми можемо побачити вузькі зразки поясного одягу з характерним силуетом. Серед збійників-опришків завжди був присутній угорський елемент, а Довбуш та його побратими не раз подовгу залишалися на території Угорщини, тож логічно припустити, що вони могли носити і такі зразки угорського одягу, як доломани та вузькі види поясного одягу – *убране* (*надраги*).

Взуттям опришків-збійників слугували постоли, зроблені з одного шматка шкіри.

Повертаючись до посмертного опису вбрання Довбуша, ми можемо побачити згадки назв верхнього одягу: «*w gugli zadubionej, w sieraku takowymże*» («*Pokucie przez*» 732). Сіряк – короткий сукняний одяг білого, брунатного чи чорного кольору, який одягали поверх сорочки. На жаль, до нашого часу не дійшли оригінальні предмети XVIII ст., і ми вимушені користуватися зображувальними джерелами та пізнішими етнографічними зразками. Зокрема, такі сіряки можна побачити на розписах з церков у Оравці (Мал. 3, а, б) та у Дрогобицькій церкві св. Юра (Мал. 3, г). А з етнографії нам відомо, що сіряки-сукмани були близькими за кроєм до свит-серм'яг та різнилися лише в деталях крою (Райфус 49).

Поверх сіряка або поверх сорочки вдягали «*гугло*» або «*гугля*». Це верхній одяг без рукавів у вигляді плащу, який виготовлявся з білого сукна: «*Gugłę czyli dżugłę zwaną także manta, która jest rodzajem płaszczka z sukna białego*» («*Pokucie przez*» 665). Була також його варіація – «*гуня*», плащ прямого крою брунатних відтінків: «*Gunia krótka, z grubego sukna, brązowego, miodowe go, niekiedy ponsowego koloru; bierze ją najczęściej na*

opaszki, spinając pod szyją pętlcami» («*Pokucie przez*» 665).

Були поширеними декілька видів гунь: «*гуні кладені*» та «*гуні чесані*». Шилися вони з овечого сукна, а їхній крій був досить простим. Шматок вовни складали навпіл по основі і зшивали його по боках, залишаючи отвори для рукавів. Потім передню частину розрізали і робили виріз для горловини.

Через плече опришки носили шкіряні торби, на які у XVIII ст. ще не набивали різні мосяжні бляшки, і їх до середини XIX ст. описували як досить прості та без прикрас: «*Przez plecy tobolec czyli tajstra skórzana, bez ozdób*» («*Pokucie przez*» 666).

Озброєння опришків складалося з пістолів та з криса – рушниці з прикладом аркебузного типу та ударно-кременевим замком, полегшеним дулом та декором. Такий тип зброї був популярним і в українських козаків XVII–XVIII ст. Як свідчать документи, особливо цінувалися цешенки, тобто полегшені мисливські аркебузи з коліщатковим замком.

Доповнювали озброєння сокири, списи, а ватажки могли мати й палаші. Порохівниці виготовлялися з рогу. Аркебузи та пістолі могли зберігатися у шкіряних чохлах-ольстрах, які перекидали через плече. Такий спосіб носіння та ольстро добре показані на розпису із Дрогобицької церкви св. Юра (Мал. 3, г).

На основі представлених матеріалів нами було виготовлено дві графічні реконструкції, які презентують правдиві образи опришка (Мал. 5) та ватажка опришків початку XVIII ст. (Мал. 6).

Як ми можемо бачити, ці образи сильно відрізняються від стереотипних уявлень та графічних образів, знайомих нам за художніми та науково-популярними книжками. В їхньому гардеробі не було ані широких орнаментованих чересів на пряжках, ані шкіряних торб, оббитих металевими бляшками, ані шкіряних орнаментованих кептарів, які ще не увійшли в костюм горців. Не було і шкіряних нарукавних напульсників. Капелюхи опришків та гуцулів взагалі були інших форм, ніж пізніші етнографічні зразки, а сіряки не обшивалися кольоровим шнуровим декором.



Мал. 5. Спроба художньої реконструкції опришка першої половини XVIII ст. (© С. Шаменков).



Мал. 6. Спроба художньої реконструкції ватажка опришків (© С. Шаменков).

Бібліографія

- «A Wallachian Tolpatch with his Arms. A Croat with his Arms, Standing Sentry. A Morlachian Soldier with his Arms.» *Victoria and Albert Museum*, collections.vam.ac.uk/item/O1106680/a-wallachian-tolpatch-with-his-engraving-johann-sebastian-mueller/. Accessed 01 July 2022.
- «Aleksy Dobosz grafika.» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Aleksy_Dobosz_grafika.jpg. Accessed 01 July 2022.
- «Chc closca.» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Chc_closca.jpg. Accessed 01 July 2022.
- «Chc crisan.» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Chc_crisan.jpg. Accessed 01 July 2022.
- «Chc horea.» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Chc_horea.jpg. Accessed 01 July 2022.
- «Góral i hajduk.» *Wirtualne Muzeum Drzeworytów Ludowych – Muzeum Etnograficzne w Krakowie*, midasbrowser.pl/drzeworyty/displayDocument.htm?docId=5000000094. Accessed 01 July 2022.
- «[Góral] – Stachowicz Michał.» *Polona*, polona.pl/item/goral,ODc1MjM1MjU/0/#info. Accessed 01 July 2022.
- Hacquet, Balthasar. *Hacquet's neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1791. 92 und 93 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nördlichen Karpathen*. Nürnberg: im Verlag der Raspischen Buchhandlung, 1794.
- Jerabek, Richard. «Ikonografie moravskoslezskeho zbojnika.» *Národopisné aktuality*. XXVI, 1989, č. 4, s. 239–247.
- «ORAWKA_kościół, fot. M. Jałoszyńska MIK 2016 CC BY SA NC ND (15).» *Flickr*, www.flickr.com/photos/mik_krakow/30617522695/in/album-72157675710482266/. Accessed 01 July 2022.
- «ORAWKA_kościół, fot. M. Jałoszyńska MIK 2016 CC BY SA NC ND (17).» *Flickr*, www.flickr.com/photos/mik_krakow/29983465503/in/album-72157675710482266/. Accessed 01 July 2022.
- «Pokucie przez Augusta Bielowskiego.» *Czas: dodatek miesięczny*. rok drugi, Kwiecień. Maj. Czerwiec, Tom 6. Krakow: Drukarnia «Czasu», 1857, s. 653–734.
- «Sbírkové předměty z výstav z roku 1887, 1895 a 1911 – Centrum tradičních technologií Příbor.» *Centrum tradičních technologií Příbor*, www.muzeumnj.cz/pribor/muzeum-z-domova/krajinske-muzeum-v-pribore/sbirkove-predmety-z-vystav-z-roku-1887-1895-a-1911. Accessed 01 July 2022.
- «Slovenský národný hrdina bol legendou aj v USA a Čile Jánošík mal vraj slabosť na ženy!» *Topky.sk*, www.topky.sk/cl/10/1561123/. Accessed 01 July 2022.
- «Talpas katona.» *MEK (Magyar Elektronikus Könyvtár)*, mek.oszk.hu/01800/01885/html/index240.html. Accessed 01 July 2022.
- «Tavla – Nordiska museet.» *DigitaltMuseum*, digitaltmuseum.se/011023504762/tavla. Accessed 01 July 2022.
- «Tízparancsolat (5).» *Wikimedia Commons*, [commons.wikimedia.org/wiki/File:Tízparancsolat_\(5\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tízparancsolat_(5).jpg). Accessed 01 July 2022.
- «Trachten-Kabinett von Siebenbürgen – Ein Wallachischer» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Trachten-Kabinett_von_Siebenbürgen_-_Ein_Wallachischer_....jpg. Accessed 01 July 2022.
- «Welt-Galleria T067.» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Welt-Galleria_T067.jpg. Accessed 01 July 2022.

- Волощук, Мирослав. «Ким насправді був Олекса Довбуш?» *Локальна Історія*, 18 Грудня 2019, localhistory.org.ua/texts/statti/kim-naspravdi-buv-oleksa-dovbush/. Дата звернення 01 Липня 2022.
- Грабовецький, Володимир. *Олекса Довбуш (1700–1745)*. Львів: Світ, 1994.
- Міляєва, Людмила та інші. *Церква Св. Юра в Дрогобичі. Архітектура, малярство, реставрація*. Київ: Майстер книг, 2019.
- Райфус, Р. *Матеріали для вивчення матеріальної культури Бойків. У перекладі Наталії Кляшторної*. Львів: Колір ПРО, 2020.
- Скоп, Лев. *Українське церковне малярство у Галичині: техніка та технологія XV-XVIII ст.* Дрогобич: Коло, 2013.
- Соць, В.А. та І.І. Мартинчук «Фактори формування традиційного чоловічого костюму гуцулів та долинян.» *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. Т. 1, № 10, 2018, с. 68-71.
- Целевич, Ю. «Опришки.» *Розвідки про народні рухи на Україні-Русі в XVIII віці*. Львів: Накладом Наук. Т-ва ім. Шевченка. Друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1897, с. 155-295.

Сергій Шаменков

Графічна реконструкція мушкетера «Maison du Roi» 1625–1627 рр.

Serhii Shamenkov

Graphic reconstruction musketeer “Maison du Roi” of the 1625–1627

Графічна реконструкція зображує королівського мушкетера другої половини 1620-х рр., під час служби на чатах у Луврі. Згадаймо роман «Три мушкетери», та уявімо літературного героя Дюма – д'Артаньяна, який приїхав у Париж. Історичні події, описані у романі, відбувалися влітку 1625 р. Отже, гасконець повинен був побачити приблизно таким чином одягнутим, спорядженим та озброєним королівських мушкетерів (Мал. 1). Згідно з історичними джерелами, які ми розглянули у попередній публікації, присвяченій одягу та спорядженню королівських мушкетерів роти «Maison du Roi»

(Шаменков), її мушкетери носили в цей час плащ «*Casaque*» з хрестами та без флам, що виходять з кутів хреста. Самі хрести виготовлялися з білого велюру або вишивалися сріблом. Згідно з іконографічними джерелами, під плащем носили різні за кроєм камзоли, які могли мати різні кольори. Колір широких, за модою 1620-х рр., штанів, у роті мушкетерів при цьому був переважно червоним. Як взуття використовували шкіряні чоботи досить архаїчного крою. Озброєний мушкетер, як це показано на гравюрах, мушкетом та рапірою чи шпагою з нерозвинutoю гардою.

Бібліографія

Шаменков, С. «Одяг та спорядження королівських мушкетерів роти «Mousquetaires de la maison militaire du roi de France» періоду правління короля Людовика XIII. Частина 1.» *Стрій*, №3, 2021, с. 31-48. *Стрій*, www.striy.org.ua/index.php/striy/article/view/Striy03_Musketeers.

Шаменков Сергій Ігорович

Уніформолог, дослідник історії костюму, художник-ілюстратор.

Shamenkov Serhii

Uniformologist, researcher of the costume history, artist/illustrator.

e-mail: rogala@striy.org.ua

© Шаменков С. І., 2022

© Стрій, 2022



Мал. 1. Графічна реконструкція мушкетера роти «Maison du Roi» 1625–1627 рр. (© С. Шаменков).

Людмила Климук

Конструктивний устрій керсетки із зібрання Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара»

Ключові слова: *керсетка, жіночий одяг, Чернігівщина, Музей Івана Гончара, XVIII ст, XIX ст.*

Стаття присвячена дослідженню унікального зразка жіночого безрукавного плечового одягу із зібрання Музею Івана Гончара – керсетки кінця XVIII – початку XIX ст. Автором було проведено дослідження особливостей конструкції та технік пошиття, а також виготовлена схема розкрою.

Liudmyla Klymuk

The structural arrangement of the kersetka from the collection of the Ukrainian Center of Folk Culture “Ivan Honchar Museum”

Keywords: *kersetka, women's clothing, Chernihiv Region, Ivan Honchar Museum, 18th century, 19th century.*

The article deals with the study of a unique sample of women's sleeveless shoulder clothing from the collection of the Ivan Honchar Museum – the kersetkas of the late 18th – early 19th century. The author studied the constructive features and tailoring techniques, as well as designed the cutting scheme.

Климук Людмила Василівна

Етнографиня, дослідниця історії костюму.

Klymuk Liudmyla Vasylivna

Ethnographer, researcher of the costume history.

e-mail: kersetka@gmail.com

У фондах Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара» зберігається унікальний зразок жіночого безрукавного плечового одягу кінця XVIII – початку XIX ст. (Мал. 1–3). Локальними назвами такого типу вбрання були «керсетка», «корсет», «горсет», «корсетка» (Матейко 86). Але як власне називали цю річ її власники, ми не знаємо, тому далі по тексту будемо називати її керсеткою. Історія поширення та використання цього типу вбрання на території України на жаль ще детально не вивчена. Не будемо і ми наразі зупинятися на цьому питанні, оскільки головна мета цієї роботи – введення в науковий обіг цінного зразка одягу та аналіз його крою.

Користуючись можливістю, хочу висловити щиру вдячність керівництву та працівникам фондів Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара», за можливість ознайомлення, дослідження та публікації цього непересічного предмету.

Із музейних записів відомо, що Іван Макарович Гончар придбав цю керсетку до своєї колекції в 50-х рр. XX ст. і, згідно його записів, вона походила із Чернігівської області. В музеї експонату було надано інвентарний номер КН-968.

Нами було оглянуто та проведено дослідження конструктивного устрою, технік та технологій пошиття даного експонату. Зроблено заміри деталей, в результаті чого було створено графічну схему конструкції керсетки (Мал. 1, а–в). Тут необхідно відмітити, що вказані у схемі розміри це фактичні заміри, зняті із історичного текстилю, який пройшов певну деформацію у процесі користування, тому деякі ділянки виробу могли зазнати суттєвого витягнення або усадки. Це варто враховувати при роботі із наведеною схемою крою.

За конструкцією – це безрукавний плечовий одяг комбінованого силуету, де перед злегка розширений до низу, а спинка прилегла по лінії талії, завдяки подвійним рельєфам та центральному шву (Мал. 4–6). Розріз по переду центральний, наскрізний із вузьким перекриттям пілочок. Горловина прямокутна, округлена по спинці. Довжина плеча зменшена. Пройма овальна, поглиблена. Виріб виконано на суцільній пришивній підкладці, сформованій з декількох частин (Мал. 7).

Конструктивні шви спинки трохи вище лінії талії переходять у заправовані зустрічні

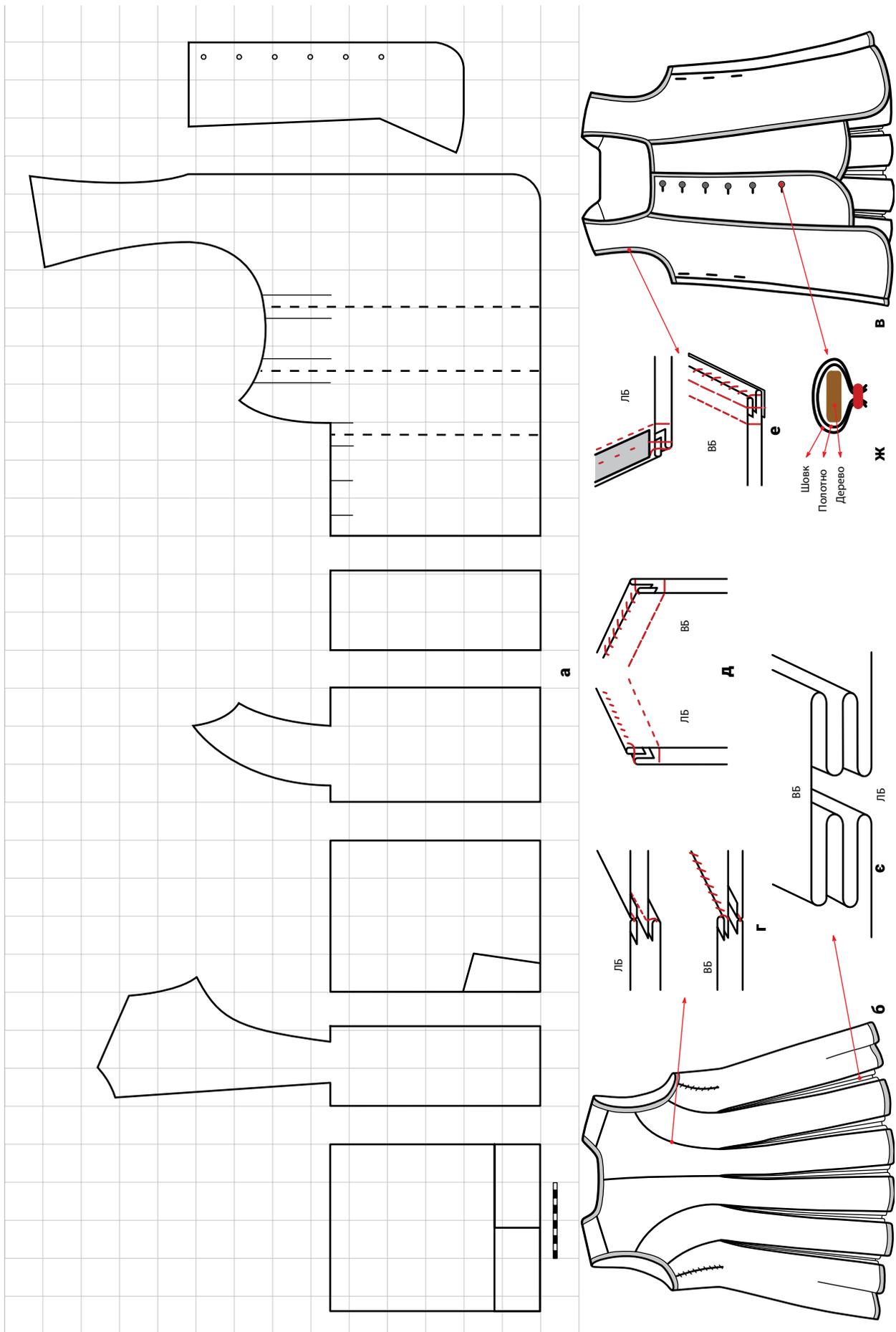
віялоподібні складки (Рис. 3). Чи зумовлене підняття лінії талії особливостями модного силуету, чи можливо спричинено невисоким ростом власниці, сказати наразі важко. Це питання потребує подальшого дослідження. Особливістю цієї конструктивної ділянки є спосіб драпірування прямокутних вставок по талії між деталями рельєфів. Вони сформовані у подвійні складки, що розведені у різні боки та зафіксовані (Мал. 1, е; 6). Цей крій у народі мав назву «до п'яти вусів», а «вусами» власне і називали складки. Такий тип конструкції спинки жіночих плечових і верхніх виробів був характерний з кінця XVIII аж до початку XX ст. для Полтавської, південного лівобережжя Київської, лівобережжя Черкаської, півдня Чернігівської та Сумської областей (Вовк 141). Це дозволяє окреслити можливе місце виготовлення виробу, на відміну від центральної та північної Чернігівщини, де вставки вже були трапецевидні, а складка фіксувалася без розгортання, чи лівобережної Дніпропетровщини, де подвійні, а іноді і потрійні складки навпаки згорталися, а тоді фіксувалися.

Перед виробу прямий, доповнений чотирікутними короткими вставками із заокругленими нижніми краями (Мал. 2). Низ деталей вставок розширений та оформлений у шлиці, що вказує на те, що безрукавка вдягалася із пишною спідницею (Мал. 8). Плечові шви похилі, зміщені на спинку. Бічний шов відсутній. На його місці були розташовані дві односторонні зашиті складки, по одній з яких розпустили, коли корсетку перешивали в пізніший час. Про це яскраво свідчить використання ниток іншої якості та кольору, різниця в технології обробки шва та відсутність тасьми на проймах безрукавки (Мал. 9). Це могло бути зумовлено вагітністю власниці виробу, на що вказує характерна форма набута внаслідок деформації тканини (Мал. 4).

Безрукавка застібається на 6 плоских дерев'яних, обтягнутих тканиною основи, гудзиків та прорізні петлі, обметані вручну петельним швом. Гудзики розміщуються на лівій частині пілочки, петлі на правій (Мал. 1, ж; 8).

По лінії талії спинки у пізніший час була нашита смуга тонкої бавовняної тканини. Її вільні кінці утворили зав'язки, завдяки яким досягалося щільне прилягання спинки до фігури (Мал. 7).

Безрукавка виготовлена з візерунчастого тонкого фабричного шовку золотаво-коричневого



Мал. 1. (а) – схема крою керсетки; (б, в) – промальовки загального вигляду керсетки; (г–е) – приклади з'єднувальних швів; (ж) – спосіб складання прямокутних вставок, які складають «вуса»; (з) – конструкція гудзика.



Мал. 2. Загальний вигляд керсетки на манекені (© О. Мітюхін).



Мал. 3. Загальний вигляд керсетки на манекені (© О. Мітюхін).



Мал. 4. Загальний вигляд керсетки на манекені (© О. Мітхюкін).



Мал. 5. Загальний вигляд керсетки на на площині (© О. Мітюхін).



Мал. 6. Керсетка у розгорнутому вигляді, вигляд зверху. Варто відмітити візерунчасту шовкову тканину скроєну з дзеркальним суміщенням малюнку (© О. Мітюхін).



Мал. 7. Керсетка у розгорнутому вигляді, вигляд зісподу
Підкладка зшита з лляного полотна, чотирьох різних рапортів смуг (© О. Мітюхін).



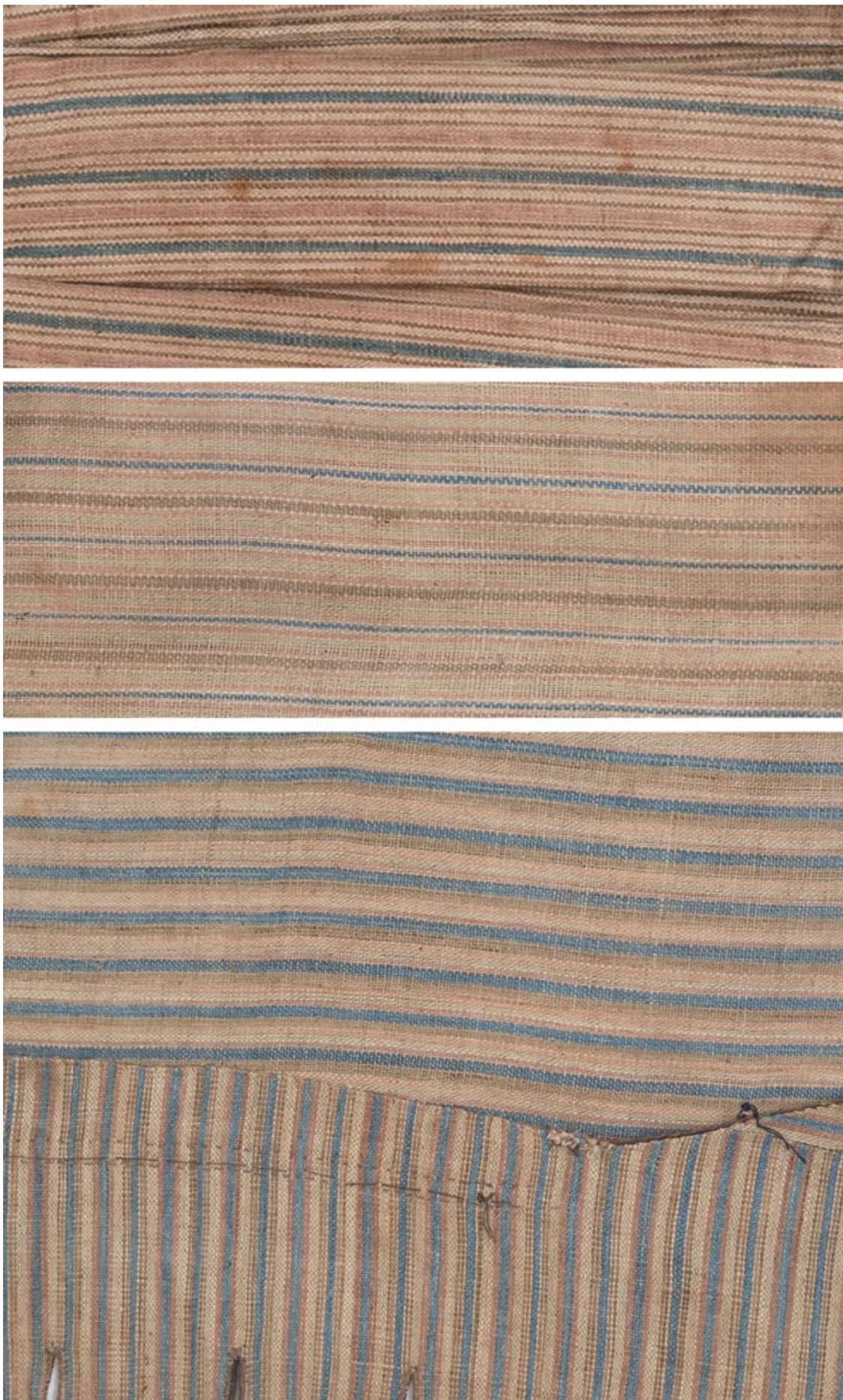
Мал. 8. Спосіб обробки бічних шлиць та гудзики (© О. Мігтохін).



Мал. 9. Місця перешивання виробу у пізніший час. На фото добре видно шви, виконані нитками іншого ґатунку (© О. Мітлюхін).



Мал. 10. Фрагмент шовкової тканини верху виробу (© О. Мітюхін).



Мал. 11. Фрагменти підкладки зі смугастого льону (© О. Мітюхін).

кольору, орнаментованого букетами квітів та гілками (Мал. 10). Цікавим є спосіб викладки деталей крою на тканині. Завдяки досвіду та майстерності кравця ми можемо спостерігати ефект дзеркальної симетрії малюнку. Такий спосіб розкладки значно збільшував витрати тканини на виріб та час роботи над ним, чим власне зумовлювалася і його ціна.

Інший ефект можна побачити на підкладці керсетки, яку пошили з лляного смугастого полотна аж чотирьох різних видів рапорту орнаменту, розміщених у довільному порядку (Мал. 7; 11). З чого можна зробити висновок, що кожний залишок тканини цінувався і використовувався з максимальною користю.

Передні вставки та усі зрізи безрукавки оздоблені нашитою чорною шовковою оксамитовою тасьмою з червоною облямівкою, фабричного виготовлення (Мал. 6; 8).

Пошиття ручне. При дослідженні керсетки були відмічені наступні шви: вперед голку, позад голку, косими стібками, косими стібками через край, петельний. Ряд з'єднувальних швів та особливості зшивання виробу були зафіксовані та наведені разом із схемою крою (Мал. 1, г–е).

Таким чином, нам вдалося дослідити особливості конструкції та створити схему крою унікального зразка жіночого безрукавного плечового одягу із зібрання Музею Івана Гончара – керсетки кінця XVIII – початку XIX ст. Вироби такого типу користувалися широкою популярністю у міського та сільського жіноцтва (Милорадович 224). Однак даний зразок привертає до себе увагу, якістю матеріалу та способу виготовлення, що може свідчити про високу кваліфікацію майстра та певну заможність його власниці.

Бібліографія

- Вовк, Хведір. *Студії з української етнографії та антропології*. Київ: Мистецтво, 1995.
- Матейко, Катерина. *Українській народний одяг. Етнографічний словник*. Київ: Наукова думка, 1998.
- Милорадович, В.П. «Життьє-бытьє лубенского крестьянина.» *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. Київ: Либідь, 1991, с. 170–341.